

GÜNEY-
DOĞU
AVRUPA
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

THE JOURNAL OF SOUTH-
EASTERN EUROPEAN STUDIES

HAKEMLİ DERGİ | SAYI//ISSUE 32 | YIL//YEAR 2017-2

ŞEHİR VE KUTSAL, ŞEHİR VE EVRENSEL
CITY AND HOLY, CITY AND UNIVERSIAL

İSTANBUL - 2019

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ
İSTANBUL UNIVERSITY FACULTY OF LETTERS

Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi = The Journal of South-Eastern European Studies.-- İstanbul : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1972-

c. : resim, harita, tablo; 24 cm.

Yılda iki sayı.

ISSN 0378-3863

Elektronik ortamda da yayınlanmaktadır:

<http://dergipark.gov.tr/iugaad>

1. TARİH – AVRUPA – SÜRELİ YAYINLAR. 2. DIŞ SİYASET – AVRUPA. 3. BALKANLAR.

Telif Hakları Kanunu çerçevesinde makale sahipleri ve Yayın Kurulu'nun izni olmaksızın hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz. Yazıların bilim, dil ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

The contents of the journal are copyrighted and may not be copied or reproduced without the permission of the publisher. The authors bear responsibility for the statements or opinions of their published articles.

Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi Türkologischer Anzeiger tarafından taranmakta ve indekslenmektedir.

The Journal of South-Eastern European Studies is indexed in Türkologischer Anzeiger.

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü
Sağlık Kültür ve Spor Daire Başkanlığı
tarafından bastırılmıştır.

İLETİŞİM | CORRESPONDENCE

Prof. Dr. Mustafa H. SAYAR
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

POSTA ADRESİ | POSTAL ADDRESS

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi
Ordu Cad. No: 196, 34459 Laleli/İstanbul

E-POSTA | E-MAIL

gaad@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
34459 Beyazıt, İstanbul

BASKI-CİLT

İlbey Matbaa
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

**GÜNEY-
DOĞU
AVRUPA
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**
THE JOURNAL OF SOUTH-
EASTERN EUROPEAN STUDIES

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. İdris BOSTAN
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (Sorumlu)
Prof. Dr. Mahir AYDIN
Prof. Dr. Arzu TERZİ
Prof. Dr. Ebru ALTAN
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Neriman E. HACISALİHOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Metin ÜNVER
Dr. Öğr. Üyesi Özgür KOLÇAK

YAYINA HAZIRLAYANLAR

EXECUTIVE EDITORS

Arş. Gör. Cihan KARA
Arş. Gör. İ. Dilara KONGAZ
Arş. Gör. Yulva MUHURCIŞI

SAYI EDITÖRÜ | ISSUE EDITOR

Prof. Dr. Emine İNANIR
(İstanbul Üniversitesi)

HAKEM KURULU | 32. SAYI

BOARD OF REVIEWING EDITORS | ISSUE 32

Prof.Dr. Ayşe KAYAPINAR
(Tekirdağ Üniversitesi)
Prof.Dr. Levent KAYAPINAR
(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerem KARABOĞA
(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Sonja STOJMENSKA - ELZESER
(Skopje Ss. Cyril and Methodius University)
Prof.Dr. Lidija TANTUROVSKA
(Skopje Insitut za makedonski ezik "K.Misirkov")
Doç. Dr. Mehmet SAMSAKÇI
(İstanbul Üniversitesi)
Doç.Dr. Simge ÖZER PINARBAŞI
(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevgi PARLAK
(İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Korhan KORBEBEK
(İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Gör. Murat ÖZTÜRK
(İstanbul Üniversitesi)
Dr. Filiz FERHATOĞLU
(İstanbul Üniversitesi)

**GÜNEY-
DOĞU
AVRUPA
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**
THE JOURNAL OF SOUTH-
EASTERN EUROPEAN STUDIES

İÇİNDEKİLER | TABLE OF CONTENTS

The Urban Concept Of Macedonian Cities Within The Ottoman Culture <i>Osmanlı Kültüründe Makedon Şehirlerinin Kent Kavramı</i>	
MAJA JAKIMOVSKA-TOŠIĆ, VALENTINA MIRONSKA-HRISTOVSKA	1-10
The Bulgarian Architectural Complex At The Golden Horn Between East And West. The Only Steel Church On The Balkans And In South East Europe <i>Doğu ve Batı Arasında Yer Alan Haliç'te Bir Bulgar, Mimari Yerleşkesi.</i> <i>Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupada'ki Tek Demir Kilise</i>	
BLAGOVESTA IVANOVA	11-31
Peterburg: Zamanın Sınırları Ötesinde Mitsel Ve Metinsel Bir Varoluş <i>Petersburg: A Mithic And Textual Existence Beyond The Limits Of The Time</i>	
EDA H. TAN METREŞ	33-48
The Influence Of The Urban Culture On The Cossack Rural Population Of The Dnieper Ukraine During The Modernization Of The Late XIX – Early XX Centuries (Based On Observations Of Parish Priests) <i>XI Yüzyılın Sonu İle XX Yüzyılın Başlarında Kent Kültürünün Ukrayna Dineper Kırsaldaki Kazaklara Etkisi (Misyoner Rahiplerin İzlenimleri Üzerinden)</i>	
OLENA BACHYNSKA	49-54
Images of An Ottoman Town in Rumeli–Ethnodemographic, Economic and Urban Development Of Eskihisar Zağra, XVth-XVIIth Centuries <i>XV-XVII Yüzyıllarda Rumeli'de Bir Osmanlı Kasabası:</i> <i>Eskihisar Zağra'nın Etnodemografik, Ekonomik ve Kentsel Gelişimi</i>	
MILENA PETKOVA-ENCHEVA	55-78
Tanıtım Yapısı Bağlamında Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi <i>Ümmü Gülsüm Khatun Fountain in The Context of Communication</i>	
F. DENİZ ÖZDEN	79-88

KİTABİYAT | BOOK REVIEWS

- Filipowska, Sylwia, *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej* (Polonya ve Türk Anı Edebiyatında 19. Yüzyıl İstanbul Portresi), Krakov: Księgarnia Akademicka, 2017, 358 s.
SEYYAL KÖRPE KEMER 89-92
- Andrew Krasnozhon, *Fortresses and cities of the North-Western Black Sea Region (15th – 18th c.)*, Odessa: Publishing house «Chornomorja», 2018. – 312 p.: 206 il.
OLEKSANDR SEREDA 93-94
- Hasan Fırat Diker, *Ayasofya ve Onarımları*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016, 367 s.
VUSALA AGHAYEVA 95-98

THE URBAN CONCEPT OF MACEDONIAN CITIES WITHIN THE OTTOMAN CULTURE

Maja Jakimovska-Tošić, PhD*
Valentina Mironaska-Hristovska, PhD**

Abstract

Evliya Çelebi's travelogues are one of the main sources of literary accounts of the urban concept of medieval Macedonian cities under the rule of the Ottoman Empire. Drawing conclusions from his observations this paper analyses how the cities have gradually become mutual cultural spaces to a wide range of people with differing backgrounds. Çelebi writes about these cultural spaces, in particular about the bridges and bazaars as focal points of urban life. In this context, cities can be perceived as places of tolerance where the old and the new are interwoven leading to a mutual cultural recognition between various ethnicities and religions.

Keywords: urban concept, Medieval Macedonian cities, travelogues, Evliya Çelebi, cultural recognition.

Recent advances in technology have stimulated a revival of the discipline of cultural history within the humanities, thus enabling us to reread the past, and in particular to reread the cultural phenomena of everyday life. Above all, the flourishing of cultural history is related to a broader application of cultural aspects in political sciences, geography, psychology, economy, anthropology, archaeology and culturology in general.¹ Additionally, the common ground for cultural historians could be looked through the prism of interpretation of the symbolism of cultural products and manifestations. The topic of urban history allows us to see the complexity of the urban phenomenon within the Balkans. Many of us believe that in the past, especially here on the Balkans and in Macedonia in particular, the cities lacked an urban concept, or in other words, that within "the national countries which developed after the partition of the Ottoman Empire, the new metropolises had to acquire 'a modern and European look'"². However, due to a variety of written material from the past centuries, especially the travelogues, we come across new readings and new discoveries about our past.

Looking at the urban history of Macedonian cities through the eyes of the famous traveller Evliya Çelebi we hold here today a different geographic map. The essence of his endeavour, which took place over five centuries ago, is perfectly described in the following words of R. L. Stevenson "As for me, it is not the destination I am travelling for. It is the

* Ss. Cyril and Methodius University, Skopje, Institute of Macedonian Literature, jakimovska.tosic@gmail.com.

** Ss. Cyril and Methodius University, Skopje, Institute of Macedonian Literature, vmironskah@yahoo.com.

¹ Piter Berk, *Osnovi kulturne istorija [What is Cultural History?]*, Beograd: CLIO 2010, p. 6.

² Marko Dogo i Armando Pitasio (ur.), *Gradovi Balkana, Gradovi Evrope [Cities of the Balkans, Cities of Europe]*, Beograd: CLIO 2018, p. 14.

journey itself. Moving forward is a great thing to do”³. Writing about cultural geography, Mike Crang says: “Travel is a spatial practice that has been at the heart of geography. In its earliest origins geography was the stuff of travelers’ tales; mixing accounts of varying degrees of heroism and veracity, it long functioned to tell people ‘back here’ what was going on ‘over there’”⁴. In this context, Çelebi’s travelogues, which are imbued with truth and fiction, enable us to cross the borders and to decrease the differences between cultural regions by making the unfamiliar familiar through framing the everyday life within a conceptualization of urban settlements.

It is noteworthy that during the Medieval period the peoples of these regions have managed to preserve their identity despite living under the Ottoman rule. Certainly, during this time they were under various influences and they gained considerable advantages and disadvantages from living under the multi-ethnic Ottoman Empire. These advantages could be tracked down in the growth of the Empire as this has also benefited the Medieval progress of the conquered territories.

It is remarkable how the Ottoman Empire failed “to melt away the Balkan differences into a single culture” because the Empire was not trying to disconnect the local population from its traditions. This attitude is especially prominent in the XVIth century – a period during which the peoples in this region were allowed to communicate more intensely with the rest of the world. During this period the various peoples were allowed to preserve their institutions. This was the case with the Ohrid Archbishopric which had obtained its autonomy from the Sublime Porte and had extended its diocese in broader degrees.⁵ The folkloric and religious traditions and practices were preserved thanks to the church’s autonomous character which had been additionally strengthened by the Sheriate. Official permits for renovations and construction of new and old cultural and religious buildings were granted only by the highest officials in the Ottoman Empire. It is incredible how during the later period (XVII-XVIII centuries) the Greek Patriarchy managed to overrule the Balkan orthodox churches. This was convenient for the Sublime Porte because during the period of the Empire’s decreased economic and military power it progressively approved the power of the Greek Patriarchy in order to prevent the orthodox subjects from getting closer to the aspirations of Western Christianity.

The XVIth century inhabits the most important place in the cultural memory of both Christians and Muslims. This is the reign of the Sultan Selim I and his son Suleiman who brought progress in most fields of endeavours: economic, military, cultural, diplomatic and so on. The Balkan cities flourished as well during their reign. The Ottoman Empire reached the peak of its power during the rule of

---

³ David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, Neil Washbourne (ur.), *Kulturna geografija: krutički rječnik ključnih pojmova [Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts]*, Zagreb 2008, p. 63.

⁴ Ibid, p. 63.

⁵ For this process see Маја Јакимовска-Тошиќ, *Македонска книжевност во XV век [Macedonian Literature in the XVth century]*, Скопје: Институт за македонска литература, 2001.

these sultans and their successor Selim II triumphed over Central Europe, the Mediterranean region and the Middle East. Their reign was not only marked by conquests but also by administrative organization of the state that began with Selim I and was continued with much greater intensity by Suleiman the Policy Maker⁶. Weaknesses are inevitable but owing to their efficient organization and accumulated wealth the Empire managed to impose itself and played an active role on the international scene. The progress of the Empire was recognized both by the Muslim Sunnite population and Western Europe which at that time was preoccupied with the Renaissance ideas and was economically weakened and religiously divided.

The rule of Suleiman is a period marked by an advancement in arts, science and literature. "At the peak of its power, this Empire was completely opposite from a national state: this was an empire that was not trying to unite everybody, although it gathered a variety of elements... There were different nations among the peoples... Many religions mixed within the Empire..."⁷ The overall progress of the Empire during the XVIth century was also due to the demographic growth which similarly took place in the Mediterranean countries. Between 1520 and 1580 the population increased 41%, which means that some of the regions even doubled their growth and the cities became bigger.⁸ This was a period of an overall growth in economy, farming, and metallurgy. The Ottomans adopted the organization, techniques and terminology from the rich tradition of metallurgy already present in the Balkans. Mantran reports that there was a production of lead and silver in Macedonia, especially in the cities of Kratovo, Prilep and Kavala; that in the XVth century Eastern Macedonia was famous for its mines containing silver, gold, lead and copper. Another important economic sector were the mints located in Skopje and Kratovo which were even depicted in the travelogues of Evliya Çelebi as hills rich in pure copper and silver. Çelebi also says that there used to be a Madrasa and a Tekke, several primary schools and public drinking fountains that were engraved with faces and ornaments some of which were even adorned with gemstones. He noted that the walls were decorated with engravings and that the local Hammam was one of the best in all Rumelia⁹.

Comparing Çelebi's information with what historians have said – that "beside the clear evidence of a developed mining tradition, there was also evidence of an economic growth in urban areas with certain types of manufacturing production"¹⁰, we may come to the conclusion that Çelebi apostrophized these

⁶ Роберт Мантран, *Историја Османског Царства [History of Ottoman Empire]*, Београд: CLIO 2002, pp. 188-189.

⁷ Ibid, p. 192.

⁸ Ibid, p. 251.

⁹ Evliya Çelebi, „Odlomci o jugoslovenskim zemjama“, *Putopisi* [“Excerpts from the Countries of Yugoslavia”, *Travelogues*], preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo: Svetlost 1967, pp. 292-293.

¹⁰ Александар Стојановски, *Македонија во турското средновековие [Macedonia in the Ottoman Middle Ages]*, Скопје: Култура 1989, p. 72.

economic activities in Macedonia. Çelebi gives a detailed account of the trades and shops in the Macedonian cities that he visited. For example, he says that there used to be 350 shops in Kratovo, that there was a beautiful old bazaar where coppersmiths made lamps, lanterns, ibriks and other objects that surpassed the beauty of those that were made in Sarajevo or Kastamonu (a Black Sea coast city)¹¹.

Çelebi emphasizes his observations and impressions of the cities in Macedonia and their urban life style in terms of their value and circumstances. At times he emphasizes the magic of a certain place, the strangeness that captivated him, portraying the city's age, size, setting, surrounding scenery, landscape, or the unusual events that took place. In his travelogues he noticed that the beauty of a certain city depended not only on the level of Ottoman architectural activity but also on the creativity and lifestyle of the locals and their inventions in urban planning and sustainability. The beauty and attractiveness of a certain city can be a result of sustainable strategy and urban planning, of keeping the city clean, of maintaining its vegetation and orderliness, but this also depends on the inhabitants' mentality and environmental attitude. In essence, the criteria of a beautiful city are voluntarily just like the assessment of aesthetic values.

However, the value of the geographical position of a certain city is also related to the people who decided to settle down and build it, because the city often has the function of connecting different ethnicities, cultures and religions. Thus, the cities are viewed as places where different beliefs, opinions and traditions are mixed. The cities are dynamic communities where there is always something happening and Evliya Çelebi managed to record certain events and developments in his travelogues.

In his writings we find a variety of descriptions of urban development: in Veles the houses were built on steep hills amphitheatrically positioned towards the river; in Prilep there used to be very old buildings and the city was inhabited by very esteemed and admired people; its *varosh* (the old part of the town) embraced a thousand well-built houses with large yards and 200 shops¹². In Bitola he observed ten stone bridges, 21 districts with 3000 small and big single-story and two-story houses built out of long-lasting material with roof tiles, 9 Madrasas, 900 shops, 40 restaurants, and a magnificent Bezisten where linen, which was considered to be even more famous than that of Misir, was the most popular product. Additionally, Çelebi described 20 picnic venues throughout which echoed the beautiful sounds of the harp and tambura. He noted that there were brilliant rhetoricians and speakers and that the wealthy tradesmen and pilgrims were willing to support the construction of churches and monasteries¹³. One of the main features of the cities were the guesthouses and inns which by welcoming foreigners who introduced new trades, traditions and news, helped the locals become more open to learning about what was happening in the rest of the

---

¹¹ Evliya Çelebi, *Putopisi [Travelogues]*, p. 293.

¹² *Ibid.*, pp. 301-303.

¹³ *Ibid.*, pp. 304-305.

world. These travellers helped the locals learn about other places. Macedonia was part of the so called “eastern region” which included the Balkan countries under the Ottoman Empire and ancient Russia. Istanbul and Moscow became major centres of information and influence in terms of trade, culture and religion. The central part of Europe included mainly the Roman Empire extending towards Vienna, Prague, and Budapest – cities whose impact could be felt on the Balkans during the Late Middle Ages. The northern region, including the cities of Koln, Hamburg, Frankfurt, Riga, Königsberg, Bremen, and Amsterdam, had its own interests and connections of economic and cultural influence.

During the XVIth century the Empire not only supported road construction and maintenance but also supported the construction of religious institutions, inns, public fountains and bridges. It is during this period that Kuršumli Inn and several bridges were built in Skopje. In this context we emphasize these public places because they serve the purpose of communication points to a wide range of people with differing backgrounds. Evliya Çelebi writes about these cultural spaces, in particular about the bridges and bazaars as focal points of urban life. Certain urban spaces became specialized areas during the Ottoman period. The old bazaar differentiated from other residential areas and streets were commonly recognized as places for tradesmen, shops, crafts, and other services. Exports and imports were highly developed and even at the beginning of the XVIth century there was an impressive trade in goods and services in Kratovo. There were other markets as well that Çelebi talks about in his writings. For instance, he observed that in Resen crowds of people from the city and from the surrounding villages would come and trade every Sunday. He points out that the town was visited by various tradesmen around the world and that the locals were mainly manufacturing a certain root crop for making a natural red fabric dye which they later exported to Western Europe¹⁴. He also writes about Radoviš, the rich fields of Tikveš, the great fortress and the thousand shops with roof tiles in Strumica, and about the seraglio where judges and leaders were accommodated. According to his writings there were a hundred thousand visitors from Europe, Rumelia, Arabia, India, Syria, Iraq and other countries – “every tradesman from land and sea and from the seven climate regions of the world would come and sell many trade products at the bazaar”. Çelebi comments that there were also tradesmen selling food products, velvet, atlases, rubies, emeralds, diamonds, and many other gemstones¹⁵.

To these observations we could also add Aleksandar Stojanovski’s remark that it is highly unlikely to think that the Ottoman rule brought a decline in the overall development of the Balkans. He also observes that there were considerable changes and slowing down in some development areas and in certain regions of the peninsula¹⁶.

¹⁴ Evliya Çelebi, *Putopisi [Travelogues]*, pp. 563-564.

¹⁵ *Ibid.*, p. 577.

¹⁶ Александар Стојановски, *Македонија во турското средновековие [Macedonia in the Ottoman Middle Ages]*, p. 74.

The XVIIth century image of the Ottoman Empire began to change as a result of their constant conquests which in return caused internal tumults. This was also attributable to the social and political circumstances in Europe and the less powerful, decisive and authoritative heirs to the throne. The glory of the XVIth century began to fade. In the XVIIth century Austrians entered Macedonia again and diminished the glory of Skopje. Undeniably Skopje after the fall under the Ottoman rule began to change its appearance by adopting oriental traits while preserving its own peculiarities. Skopje used to be a beautiful city before Piccolomini ordered the city to be burned in 1689 with the intention of not leaving his enemy anything he could put to use. In a letter to the Austrian Emperor Leopold I Piccolomini wrote: "I decided, although it was not easily, to burn the town into ashes. I am sorry for the houses such as I have not seen at all in this war. The mosques are from the highest quality marble and porphyry, decorated with thousands lamps on golden plated holders, which one would devote equal attention even in Rome. I feel sorry for the nice antiquities, gardens and pleasure grounds"¹⁷.

During the XVIIth century there were less and less investments in construction. Also there was a decline in arts and literature. And it was during this period that Evliya Çelebi (1611-1683) "by using simple and vivid language reported his numerous travels within and beyond the borders of the Ottoman Empire; his description of the places he visited – and even those he never visited! – is a meticulous and an imaginative master work that requires a careful study and attention"¹⁸.

Evliya Çelebi came to stay in Macedonia in the XVIIth century, i.e. after the glorious XVIth century. In addition to the previously mentioned accounts of his visits there is also a description of the town of Kumanovo about which he writes that "The place is adorned with many rivers and it's embellished with six hundred houses covered with roof tiles". He reports that there was a mosque, a Tekke, a Madrasa, an inn, a Hammam, plenty of shops and watermills, and that the climate was mild and pleasant.

Evliya Çelebi points out that the religious buildings and temples occupied a particularly important place in the cities; they were the meeting points of two worlds – the transient and the eternal. The presence of both mosques and churches is evident in Macedonian cities, many of which date back to the Byzantine period. Every human community expresses in their own way the intention to connect with the transcendental, interpreting it according to the worldview of their own religion. These buildings are places of unity, connection and division between two separate worlds – the Byzantine and the Ottoman – in terms of sermon, art, and architecture. The Ottoman architecture in Macedonia, characterized by Turkish and Ottoman symbols, as well as by visible Byzantine influences, experiences its flourishing period during the XVth -and XVIth centuries. The Ottoman prominent features come to light with the construction of

---

¹⁷ Ibid, p. 207.

¹⁸ Ibid, p. 316.

the barrel-vaults and domes – typical elements of Ottoman architecture. During the construction, Islamic builders paid special attention to the formation and processing of the barrel-vaults, domes and porches (sofas or mattresses) and adorning elements – plastic decorations made of Muqarnas (stalactite decoration). In fact, the ornament was a prominent element in Ottoman art, just as it had been earlier used by the Jews, and thousands of years before that by some of the civilizations of Mesopotamia. Under these influences the Islamic, i.e. the Ottoman art developed the usage of abstract forms of arabesque and other geometrical and floral decorative motifs. The arabesque – that great secret of Arabic ornament – is a form of artistic decoration consisting of linear patterns of scrolling and interlacing foliage, an opulent world of fantasy and strict geometrical forms. The arabesque is a refined creation of the rising of the Islamic spirit; it has neither beginning nor end and yet it never seeks for one, for it only seeks that which the Qur'an calls the Beginning and the End; it is a tireless search towards eternity. One of the most common motives are the Islamic vault, the Crescent, and the Star of David (hexagram). The hexagram is found in Jewish, Christian and Muslim sacred buildings and is closely linked to the sun and the moon (*kamer* in Arabic); it is one of Allah's powers symbolizing death and resurrection. It is worth noting that Islamic art and the Armenian colony that was present in our region have strongly influenced the Christian sacred buildings, especially their stone decorations adorned with arabesques that can be seen on the facades of some of the churches in the northeastern part of Macedonia. These Armenian influences are also visible in the Tatar Sinan Beg Mosque in Kumanovo, especially in the processing of the tapestries with geometrical decorations made of stone and marble. Another source of information for the coexistence of these different cultures is Evliya Çelebi's description of the city of Skopje where he stayed in 1660. According to Çelebi there used to be 120 Islamic prayer homes (large and small mosques, masjids and private prayer homes), 70 elementary schools (mektebi), 20 Tekkes, several public baths (Hammams), 9 imarets (free public kitchens), several inns, houses "covered with red tiles" and etc¹⁹. He reports that Skopje was a walled city with a well-built fortress, a city gate and double walls built of carved stone that shined as if polished. "Such a refinement and craftsmanship cannot be seen in any other city"²⁰. In his description he pointed out that Skopje had been built on a hill and that it had a pentagonal shape. The city was surrounded by seventy bastions; it had three demir (iron) gates facing south-east protected by many guards. The gates and the walls were embroidered with various weapons and necessary firearm tools. The city, after all, "... lies on very high rocks and the whole field is visible from it. On the west side the River Vardar flows. On that side there is a road that leads through a cave called the "Water Tower" that is located on the bank of the river ..." ²¹. Çelebi indicates that historians had considered Skopje to be the European part of the Ottoman Empire. It was highlighted

¹⁹ Evlija Çelebi, *Putopisi [Travelogues]*, p. 281.

²⁰ *Ibid*, p. 280.

²¹ *Ibid*, p. 281.

that there were 10060 beautiful well-built single-story and two-story houses: "These are real castles in good condition, covered with red roof tiles." Within the Sultan-Murat Mosque, Çelebi noted the most famous Madrasa in Skopje, and among the first interesting monuments that he saw was the Clock Tower: "It is located in front of the Upper City, close to the Tsar's Mosque, and it looks like a minaret. The ticking of the clock can be heard at a distance of a day journey with a terrifying sound. And the tower of that Clock Tower is very interesting"²². His depiction of the bazaar creates a memorable image of the urban concept of the city of Skopje: the Old Bazaar consisted of 2150 shops, several squares and well-built marketplaces decorated with vaults and domes. The little streets were made of cobblestones and were very clean; and each shop was decorated with hyacinths, violets, roses, lilacs and other types of flowers put in vases and pots. He points out that there lived prominent and outstanding people: "It is a nest of poets and people who are friends of the poor. Residents are particularly fond of pleasures and delights. Love and pleasure are a great benefit from their enamored hearts"²³. Çelebi also made comparisons between cities, and once again he made a remark about Skopje that "neither language nor quill could describe its beauty". As for the city population, he noted that it was composed of merchants, clerks and craftsmen, providing detailed information regarding fashion and cuisine.

Similar reports on urban living are found for other Macedonian cities such as Štip, Sveti Nikole, Struga, and Ohrid. It is reported that various merchants from all around Rumelia visited Struga in order to buy the famous Ohrid trout, and he called Lake Ohrid "the elixir of life". Çelebi narrates that Struga is a small town (*kasaba*) located on the sandy banks of the lake comprising of about 300 well-built single-story and two-story houses with opulent gardens and vineyards. He also notes that there were 40 shops, one inn, an imaret, a Madrasa, and an Hammam – a legacy of the family Ohrizade. Çelebi notes that once a year there was a ten-day fair attended by forty to fifty thousand people²⁴.

Writing about the city of Ohrid, Çelebi observed that it was a rich and highly developed trading centre like the cities of Baghdad, Cairo or Constantinople. He records detailed descriptions of the fortress, explaining that its main architect had decorated the city with various artistic embrasures and strongholds as never seen anywhere before. Çelebi also gave descriptions of several monuments in the city, among which he depicted (Hagia) St. Sophia and joyfully mentioned that it had been converted from a Christian into a Muslim temple. He further noted that there were six Christian monasteries in good condition. The description of the city of Ohrid is enriched with the portrayals of the sarays and the accounts of the two public Hammams and the seventy-five private ones, 150 shops, 7 beautiful restaurants in which an educated world gathered, and that the Christian districts were abundant with inns that served wine. There was no

---

²² Ibid, P. 285.

²³ Ibid, p. 287.

²⁴ Ibid, p. 550.

bezisten. Çelebi also wrote about his impressions of the people he met; about the nine types of quinces, the 24 types of plums and pears, about the apples that were exported in large boxes across the world. He described the 12 picnic venues where people would entertain, and noticed that this practice was typical only for the people of the city of Ohrid. He depicts interesting facts about their fashion, their clothes and styles²⁵.

Çelebi's travelogues represent a true testament of the food culture, the clothing culture, the trading culture, the urban culture, or in other words, the cultural history of Macedonia, of the Balkans and beyond. In fact, the perceptions of the topic of urban history reveal that some cities, like for example the city of Ohrid, were inclined to experience gradual progress due to their good social circumstances, geographical position and natural surroundings, and the individual preferences of the local population. Nevertheless, this was also due to the quirks of history. The attractiveness of the geographical position at the same time depended on the people's attitudes towards urban planning and on their vision of the functioning of the cities and the lives of their inhabitants. The richness of urban culture is perceived in the many different elements that make up the life of the city – the religious, artistic and ideological tendencies that are often deeply intertwined with various linguistic, religious and cultural orientations. Cities can be perceived as places or zones of relative freedom that could interweave through tolerance the conventional and the unconventional, the old and the new, the familiar and the unfamiliar – processes that through historical assumptions could lead to a mutual cultural recognition.

We can conclude that during the Medieval period the main connecting points in these recognitions were the sacred commonplaces which determined the cultural forms of living. With the beginning of the Enlightenment²⁶ and with the increased self-awareness the city population grew bigger and that in return encouraged an increased cultural exchange and dialogue among people. Certainly, the economic and cultural development of the cities through the transmission of cultural goods and ideas enabled the cultural affirmation and connection of the cities that empowered them with a universal value.

---

²⁵ Ibid, pp. 554-562.

²⁶ For the process of development in Macedonia see Валентина Миронска-Христовска, *Просветителството во Македонија [Enlightenment in Macedonia]*, Скопје: Институт за македонска литература, 2005.

Öz

Osmanlı Kültüründe Makedon Şehirlerinin Kent Kavramı

Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki, Ortaçağ Makedonyası şehirlerinin kent kavramı için edebi temel kaynaklardan biri Evliya Çelebinin seyahatnamesidir. Seyyahin gözlemlerinden sonuçlar çıkartılan makalede, şehirlerin farklı geçmişlere sahip insanlar için nasıl ortak bir kültürel yer olduğunu analiz edilir. Çelebi, bu kültürel mekanlar hakkında, özellikle kentsel yaşamın odak noktaları olan köprüler ve pazarlar hakkında yazar. Bu bağlamda, şehirler, eski ve yeninin iç içe geçtiği, çeşitli etnik kökenlerle, dinler arasında karşılıklı kültürel bir tanıma-yola açan, bir hoşgörüyü yeri olarak algılanabilir.

Anahtar Kelimeler: kent kavramı, Ortaçağ Makedon kentleri, seyahatnameler, Evliya Çelebi, kültürel tanıma.

BIBLIOGRAPHY:

- Atkinson, David; Jackson, Peter; Sibley, David & Washbourne, Neil, (ur.), *Kulturna geografija: krutički rječnik ključnih pojmova [Cultural Geography: A Critical Dictionary of Key Concepts]*, Zagreb 2008.
- Berk, Piter, *Osnovi kulturne istorije, [What is Cultural History?]*, Beograd: CLIO, 2010.
- Dogo, Marko & Pitasio, Armando, (ur.), *Gradovi Balkana, Gradovi Evrope [Cities of the Balkans, Cities of Europe]*, Beograd: CLIO, 2018.
- Jakimovska-Tošić, Maja, *Makedonska knizevnost vo XV vek [Macedonian Literature in the XVth century]*, Skopje: Institut za makedonska literatura, 2002.
- Mantran, Rober, (ed.), *Istorija Osmanskog Carstva [History of the Ottoman Empire]*. CLIO 2002.
- Mironska-Hristovska, Valentina, *Prosvetitelstvoto vo Makedonija [Enlightenment in Macedonia]*, Institut za makedonska literatura, Skopje 2005.
- Palaret, Majkl, *Balkanski ekonomii (1800-1914) [Balkan Economies (1800-1914)]*, Skopje: Ars studio, 2015.
- Stojanovski, Aleksandar, *Makedonija vo turskoto srednovekovje [Macedonia in the Ottoman Middle Ages]*, Skopje: Kultura, 1989.
- Čelebi, Evlija, „Odlomci o jugoslovenskim zemjama“, *Putopisi [“Excerpts from Countries of Yugoslavia” Travelogues]*, preveo, uvod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo, Svjetlost, 1967.

THE BULGARIAN ARCHITECTURAL COMPLEX AT THE GOLDEN HORN BETWEEN EAST AND WEST. THE ONLY STEEL CHURCH ON THE BALKANS AND IN SOUTH EAST EUROPE

Blagovesta Ivanova*

Abstract

The aim of the paper is to provide a general overview of the Bulgarian St Stephan steel church standing at the Golden Horn in Istanbul, and to reveal its history of over 100 years. The article describes the different stages of construction of the architectural complex during the historical development of Istanbul in the Ottoman Empire. Those stages are generally characterized as wooden, masonry and steel. Herein, we discuss a church complex because there used to be the idea for adjoining buildings of a convent/presbytery and a school to be built. Architectural analogues of 19th century iron structures across the world are presented and compared. Main conclusion is that St Stephan Church, as an architectural edifice, claims its place on the borderline between historicism and the innovative trends of the new form-formation.

Keywords: Bulgarian St Stephan steel church, Golden Horn in Istanbul, Ottoman Empire, Europe, East and West.

The Bulgarian St Stephan steel church, sitting on banks of the Golden Horn in Istanbul in 2018, has its 120-year history. Near the church, there is a masonry structure of the convent built in 1850. The combination of a church and a convent, as well as the non-built school and new convent/presbytery back then in 19th century intended to benefit the Bulgarians, brings forth the notion of an architectural complex to be defined. The two tangible buildings, the church and the convent, built in 1850, have an important role in the history of the Bulgarian people who were ruled by the Ottoman Empire in the 19th century.

The church undergoes three building periods as follows: an adopted wooden structure, a masonry structure, and the final one – steel and cast iron modular structure. The industrial development in Europe and the manufacturing of steel structures in 19th century explains the structural materials utilized in the final stage. The church was inaugurated on September 8th 1898.

On January 5th 2018, it was officially reopened, after a six-year period of restoration. In present days, the steel church stands out as a monument of the architecture of Bulgaria and Turkey. The restoration was funded by the Great Istanbul Municipality. Based on an Agreement for Cultural Co-operation of 1988, the two states maintain reciprocally the churches and mosques.

---

* Faculty of Architecture at the University of Structural Engineering & Architecture (VSU) “Lyuben Karavelov” – Sofia, (bg_fineart@abv.bg).

I. Introducing the Problem

The Bulgarians who were citizens of the Ottoman Empire and lived in Istanbul were not wealthy people. They worked mainly as craftsmen and did not have much money to spare, but nevertheless, they wanted to build a church to observe their religion, like the rest of all Christian people. In 1839, it was the beginning of the Era of Tanzimât Reforms in the Ottoman Empire when the Christians were granted rights. That is the reason why the piece of land, where the church was to be assembled, was donated by the affluent Bulgarian, Stefan Bogoridi, who held a high position in the Ottoman administration. The idea of building a church with a convent/presbytery and a school attached indicates that it was going to be an architectural complex serving both as a spiritual and educational centre.

Figure 1. Western façade of church after finishing restoration in 2018. Photographer Blagovesta Ivanova.

The construction of the church had three periods in its historical development. The first period started in 1849. It coincided with the beginning of the reforms in the Ottoman Empire known as the Tanzimât Reform Era.

The second period overlapped with the mid-19th century and the aftermath of the Crimean War. This was also the time of struggle for the independence of the Bulgarian Church which was destroyed as an independent institution when Bulgaria was conquered by the Ottoman Empire.

The third period started in 1870s and continued until 1898. In 1878, Bulgaria was liberated but became an independent state only in 1908. The assembling of the church took place during the liberation period and before the Independence.

Studying St Stephan Church, so far, have not explored the question considering its construction as a part of a bigger architectural complex.

II. Previous Researches

Bulgarian explorers Peter Karapetrov¹ and Hristo Bachevarov² did the earliest studies of the history of the building of the church in late 19th and early 20th centuries. Their studies introduced the idea that Stefan Bogoridi, the “noble” Bulgarian who held a high official position in the Ottoman Empire and who donated the entire real estate where the church was to be built, pursued his own profit rather than any Bulgarian national interests. It is just for this reason that the names of the two researchers are not known as an early explorers of the church.

Yordan Popgeorgiev made the first scholarly interpretation of the documents found about the church, which are kept in the Bulgarian History Archive of the National Library. In his study, Popgeorgiev gives praise to Stefan Bogoridi's work, whereas he belittles the efforts of the Bulgarian patriot Alexander Exarch who had an undeniable contribution in endorsing the documents defining the status of the church, and who also made a great donation for its construction.³

The earliest description and evaluation of the stylistic characteristics of the “iron church” were made by Ivan Stoinov⁴ in 1923. According to Stoinov, the

¹ Петър Карапетров, “Неколко думи за българската черква в Цариград”, *Мисъл*, София, 1892, г. I, кн. XI – XII, с. 703 – 712; 787 – 800; Петър Карапетров, “Сбирка от статии”, *Средец*, София, 1898, с. 15 – 24; П. Черновежд, (Петър Карапетров), “Няколко записки от сегашния век”, *Сборник на Министерството на народното просвещение*, София, 1891, кн. VI, с. 379 – 425. [Petar Karapetrov, “A few words about the Bulgarian church in Constantinople”, *Missul (Reflection)*, Sofia, 1892, I, vol. XI – XII, pp. 703 – 712; 787-800; Petar Karapetrov, “Collection of articles”, *Sredets*, Sofia, 1898, pp. 15-24; P. Chernovejd, (Petar Karapetrov), “A few notes of the present century”, *Collection of the Ministry of National Enlightenment*, Sofia, 1891, vol. VI, pp. 379-425].

² Христо Бъчеваров, *Спомен за осветяването на българската черква „Св. Стефан“ в Цариград – Фенер на 8-й септември 1898 година*. София, 1898. [Hristo Bachevarov, *Memory about the inauguration of the Bulgarian church “St. Stephan” in Constantinople - Phanar on 8 of September*, 1898. Sofia, 1898].

³ Йордан Поп Георгиев, “Принос към историята на българската църква в Цариград”, *Архив на Министерството на Народното просвещение*, София, 1911, год. III, кн. 1, с. 20 – 51. [Jordan Pop Georgiev, “Contribution to the History of the Bulgarian Church in Constantinople”, *Archives of the Ministry of National Enlightenment*, Sofia, 1911, year III, vol. 1, pp. 20 - 51].

⁴ Иван Стойнов, *Българската светиня на Златния Рог и нейното минало. По случай 25*

style of the church is “authentic, Bulgarian,” the construction “elegant,” “light” and “welcoming”. Dimiter Mishev⁵, who in 1925 published documents from the Ottoman Archive in Istanbul, had a great contribution to the studies of the church.

In recent decades, historians Zina Markova⁶ and Hristo Temelski⁷ have studied the problems of the church struggles and the Bulgarian local administration in Constantinople. We have to mention the names of the Turkish scholar-researchers of the church Hasan Kuruyazici and Mete Tapan⁸ in whose studies some documents from the Archive of Istanbul have been published.

III. First Period of Construction

The first period of the construction of a Bulgarian church in Constantinople do not entail the construction of a new building. Rather, it shows the remodelling of the wooden outbuilding on the land of Prince Stefan Bogoridi located on the banks of the Golden Horn.

In the Donation Certificate Bogoridi formulated the fundamental arrangements regarding the ownership and the management of the future church. He stipulated that the church, the buildings and the land they would be built on, were to be the property and possession of the Bulgarian people. Bogoridi’s covenant was that the church be managed by a board of trustees as the members would constitute Bulgarian residents of Constantinople.⁹

In July 1849, Stefan Bogoridi invited the prominent Constantinople architect Hadji Stefan Kalfa to design the new buildings which were to be erected in his yard. Stefan Kalfa himself had experience in designing the first public buildings of the High Porte. The architect’s name was known for the construction of the

---

годишнината на българската желязна черква Свети Стефан в Цариград. София, 1923. [Ivan Stoynov, *The Bulgarian relic of the Golden Horn and its past. On the occasion of the 25th anniversary of St. Stephan’s Bulgarian Iron Church in Constantinople*. Sofia, 1923].

⁵ Димитър Мишев, Почин за съграждане българска църква и за създаване българска община в Цариград, *Църковен архив. Годишно безплатно приложение към седмичното издание „Църковен вестник“* (г. XXV и XXVI), кн. I и II, София, 1925. [Dimitar Mishev, Initiative for construction of Bulgarian church and for creation a Bulgarian municipality in Tsarigrad (Constantinople), *Church archive. Annual free appendix to the weekly edition of “Church newspaper”* (XXV and XXVI), book I and II, Sofia, 1925].

⁶ Зина Маркова, Българският храм в Цариград (Начална история), *Сборник в памет на академик Михаил Димитров: Изследвания върху Българското възраждане*, София, 1974, с. 247 – 259. [Zina Markova, *The Bulgarian Temple in Constantinople (Early History)*, *Collection in Memory of Academician Mihail Dimitrov: Researches on the Bulgarian revival*, Sofia, 1974, pp. 247-259].

⁷ Христо Темелски, *Българската светиня на Златния рог*. Велико Търново, 1998, 2005, 2010. [Hristo Temelski, *The Bulgarian Relic of the Golden Horn*. Veliko Tarnovo, 1998, 2005, 2010].

⁸ Hasan Kuruyazici, Mete Tapan, *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi*. Istanbul, 1998, 2010. [Hasan Kuruyazici, Mete Tapan, *Bulgarian Church St Stephan*. Istanbul, 1998, 2010].

⁹ Certificate for donation by Stefan Bogoridi, with which he gives his house. *National Library – Bulgarian Historical Archive*, (fund 66), II A 5671 (Greek lang., copy of the original), translation: II A 5670. See and: Dimitar Mishev. Initiative for construction a Bulgarian church and for creation a Bulgarian municipality in Tsarigrad (Constantinople), *Church archive*, Sofia, 1925, book 1 and 2, pp. 38–40, Sofia, 1898; Jordan Pop Georgiev “Contribution to the History of the Bulgarian Church in Constantinople”, *Archives of the Ministry of National Enlightenment*, Sofia, 1911, year III, vol. 1, pp. 41–44.

building in Istanbul which at that time housed the Council of Ministers, the office of the *Vizier*, the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of the Interior, whose construction was finished in March 1844. Within one month, Kalfa designed a big church, a small church and a convent, i.e., a whole architectural complex. This was the time when Stefan Bogoridi's masonry buildings were remodelled into a convent ("papaz evi").¹⁰

Figure 2. Archive photography of the wooden outbuilding in the yard of Prince Stefan Bogoridi which was transformed into a church. CSA, f. 3K, inv. 1, a. u. 78, sh. 3

Building of the convent took place in the first construction period of the complex. The building was designed as a residence for priests and a shelter for pilgrims on their way to the Holy places. Its architectural plan and stylistic features were borrowed from the imposing secular Renaissance building – *palazzo*, which served as a model for the construction of public buildings in the Balkans. The *palazzo* is a building where the distribution of spatial volumes have a central façade and two parallel wings perpendicular to the façade. With the convent, however, the longest is the central section, while the two lateral ones are much foreshortened, so that the idea of a *palazzo* remains invisible from the central façade and the building looks rectilinear. The inner court of the convent is enclosed by the two lateral wings and a Byzantine wall on the back, as the court is divided by a staircase.

¹⁰ Цариградски вестник, г. В, 22 октомври 1849, чет 70; Димитър Мишев, Църковен архив, кн. 1 и 2, София, 1925, с. 35 – 37. [Tsarigradski newspaper, year В, October 22, 1849, № 70; Dimitar Mishev, Church archive, vol. 1 and 2, Sofia, 1925, pp. 35-37].

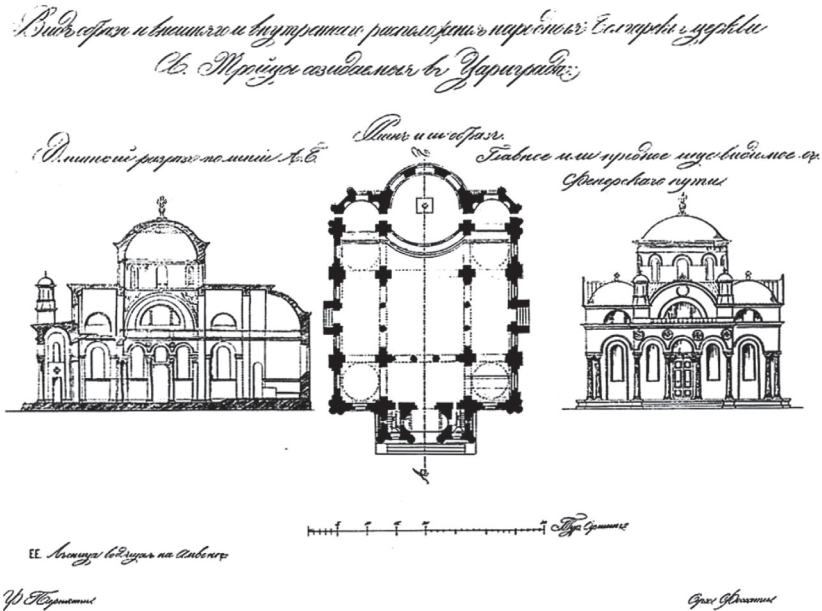
Figure 3. Archive photograph of the central façade of the convent. CSA, f. 1459 K, inv. 1, a. u. 99.

IV. Second Construction Period

The second construction period began in early 1859. The Fossati architect brothers, Gaspare and Giuseppe, were invited to design a three-aisled domed basilica with three rounded conches of the apse, and a semi-cylindrical vault of the central nave. The idea of the Fossati brothers was to build an imposing church of great architectural merits and as stately as the other Orthodox churches in Constantinople. The dimensions of the church were the following: length, 28.5 *arşın*, width - 20.9 *arşın*; height of the dome - 21.85 *arşın*. Having in mind that a building *arşın* equalled 0.758 m, the sizes were 21.60 x 15.84 x 16.56 m. Unfortunately, church of such design was not built due to lack of sufficient resources, and the construction was abandoned in 1860.

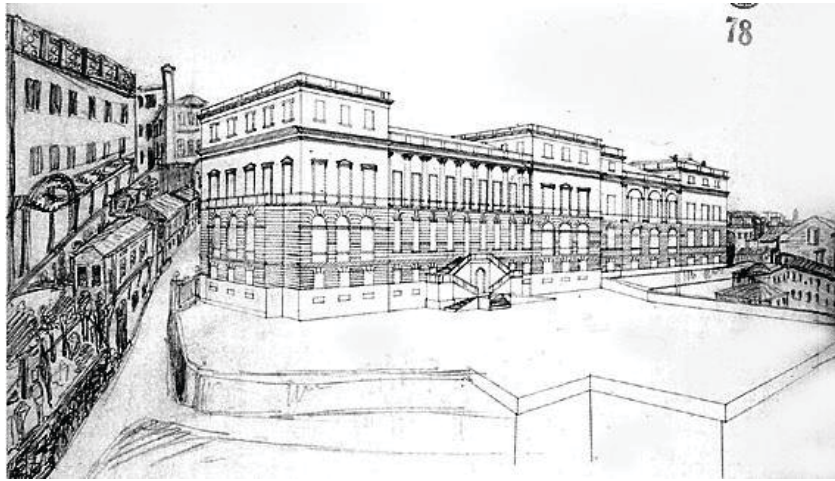
The Fossati brothers were well known in Russia and in the Ottoman Empire. They were among the artists who created the outlook of 19th-century Saint Petersburg and Istanbul. The Fossati brothers designed and built the Russian Embassy in Constantinople in 1837 – 1849. The two brothers were born in Ticino, Switzerland, and like many other architects and most builders from these regions they worked in Saint Petersburg. Classicism was at the root of Fossati's work in Russia and in Constantinople where they designed churches and public buildings. In the design of private residences in Russia, Gaspare Fossati

experimented with Eclecticism, as he copied the local architectural features and the Anglo-Saxon traditions of romantically landscaped parks. Even in Russia, Gaspare Fossati gained a name as a restorer of buildings.

Figure 4. Fossati brothers project for a masonry temple at the Golden Horn of 1859. Longitudinal section, plan and west façade. Preserved at the Historical and Archive Institute at the Bulgarian Patriarchy.

In Constantinople, in addition to the renovation of the Hagia Sophia, Gaspare Fossati and his brother Guiseppe also renovated the Saint Mary Draperis (Sainte Marie Draperis) Roman Catholic Church close to the Russian Embassy. In 1841 Gaspare Fossati became one of the architects of the Sts Peter and Paul Church in the city.

Figure 5. Gaspare Fossati. Russian embassy in Constantinople, perspective, preliminary drawing 1840 - 30 x 42.6 cm. Preserved in Fondo Fossati del Archivio Cantonale di Bellinzona F.F. II/78.

Figure 6. Gaspare Fossati, Project for the Russian Embassy in Constantinople, perspective, circa 1850, watercolor, 31.5 x 45.5 cm. Archivio Cantonale di Bellinzona, ACB 1954 – 1971.

The renovation of the Hagia Sophia in Constantinople in 1846 under the supervision of the Fossati brothers marked their biggest contribution to the world architecture. The brothers restored the structural parts of the church – they straightened the leaning columns of the gallery, consolidated the dome and vaults, uncovered mosaics, as they restored and documented them. They

also did some plastering and painted ornamental inscriptions, as well as added Gothic-style gypsum rosettes on the exterior. After the renovation work performed by the Fossati brothers, the church attained an outlook to the taste of the West European imperial courts and the Sultan's court.⁸

V. Third Period of Construction of the Bulgarian Church and the new Steel Structures

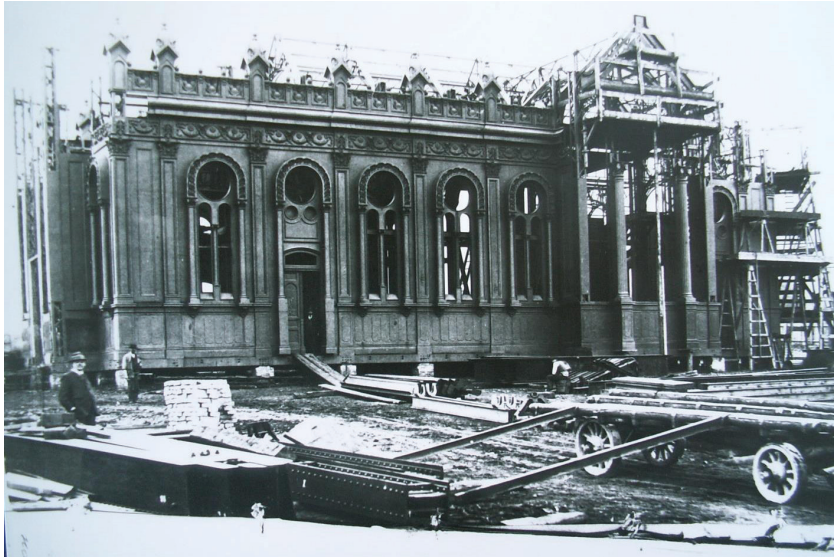
The year 1876 marked the start the third period of construction of the Bulgarian church in Istanbul. That time starts the geodetic survey of the landslide on which the church was to be built, the new reinforce of the terrain, the transformation of ideas from building a masonry church into a church of steel structure and steel cladding. The period was characterized by the use of materials that were still new in late 19th century, such as steel, cast iron and zinc. It was thanks to the use of such materials and due to the main distinctive feature of the structure for which a high-quality steel alloy was used, and also due to the exterior decoration of the church with iron and zinc castings, that the name "The Iron Church" came to be used. The church was designed as a steel structure – to make it lighter onto a landslide area.

The use of steel structures was due to the wider influence of the European architecture in Bulgaria in the 1890s, the stabilization of the country, the inflow of foreign capital, the training of Bulgarian architects abroad, and the commissioning of projects to foreign architects in Bulgaria.

The suggestion to build the St Stephan Church of steel, plus metal sheathing and cast iron decoration came from prominent architects in Istanbul. They were amongst the designers of the docks on the Bosphorus, and of some of the state public and private buildings in the heart of the modern city in the end of 19th century. Amongst them were Italians, French, and Greeks, such as George D. Stampa, Antoine N. Perpignani, Alphonse Cingria, Fangoulis E. Mavrogordato, Alexandre Vallauray, Gabriel Tedeschie. The decision to build the church with materials that were new to those days, e.g. steel and cast iron, was a decision made by the Bulgarian state, of Bulgarian architects who had recently studied in Belgium and Austria-Hungary.⁹ The money for the construction was granted from a special fund of the National Bank in Sofia. The fund handling the construction spent nearly 1 million French francs, a rather huge amount at the time.

The iron elements of St Stephan Church were manufactured by the Austrian company Rudolph Philipp Waagner whose main activity is bridge engineering. The weight of the church is greater than the aforementioned churches. The bearing structure and the exterior cladding weighs 360 tons, and the interior cladding – 140 t. The tests conducted to assess the quality of steel used for the building took place in 1894, in Vienna, in the Imperial et Royal d'essayage des materiaux. All tests certify the high quality of steel utilized in the structure.

Today, Waagner-Biro do architectural designs and it is a leading company in modern technologies. Unfortunately, the Bulgarian “Iron Church” sitting on the Golden Horn is not mentioned at all amongst the company’s steel projects because they are so many, although St Stephan is the only steel church designed by Rudolph Philipp Waagner firm. Sadly, the company’s records do not keep documents or data about the construction of the church.¹¹

Figure 7. Test-trial installation of the temple St. Stephan in Vienna. Photo inscribed on the back in German: “Design Bureau of Rudolf Philip Vaagner iron and enamel works “. It is preserved in CSA of Bulgaria, f. 166 K, inv. 1, a. u. 120, sh. 20.

The church was designed by Hovsep Aznavur between 1892 and 1894. Aznavur was Armenian. His father was a lawyer and one of the founders of the Masonic lodge in Constantinople. A prospering person, he sent his son to the Armenian Catholic school of Mechitarists on the island of San Lazzaro in Venice. Hovsep Aznavur finished the school and then went on to study in the Academy of Fine Arts in Rome. In Constantinople, he built the famous steel passage on the İstiklal Avenue, still bearing his name. The passage was done in an Art Nouveau, also known as Secession style, and was probably created after the St Stephan Church. Proof of the claim are the distinct stylistic features of the building in terms of the aesthetics of historicism while cohesively integrating various architectural styles and artistic trends. In the outlining of the building Aznavur followed the principles of Baroque. The windows suggest of Neo-Byzantinism style. In respect of the artistic details on the façades, Aznavur adhered to the trends of Neoclassicism, as he appeared a follower of the famous French architect Charles Garnier.¹² The

¹¹ Natalia Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute. Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington, D. C. 1998, pp. 8-30.

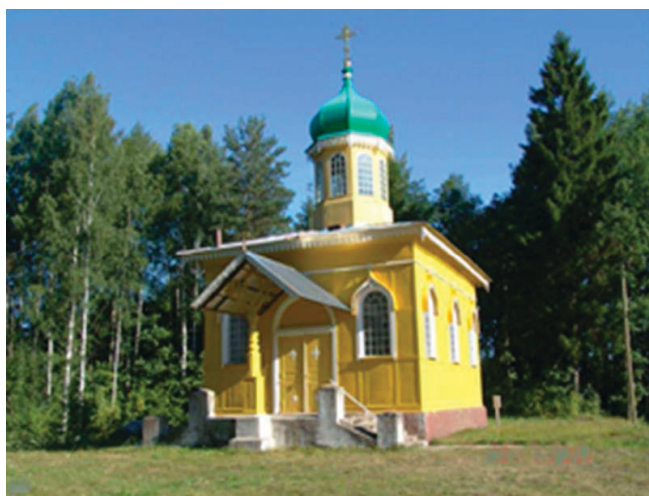
¹² CSA, f. 166 K, inv. 1, a.u. 119, sh. 83, 82, 85, a. u. 121, sh. 135 b; f. 246 K, inv. 1, a. u. 43, sh. 35, 65, a. u. 69, sh. 41 b.

architectural plan of the church is a Latin cross and its stylistic features followed the traditions of the West-European church architecture. Stained glass windows were planned to be used for the decoration of the church and for its interior illumination, which, however, were not mounted due to high cost.

The iconostasis was commissioned in Russia. It was designed by Hovsep Aznavur.¹³ The iconostasis was made from wood by the Russian iconostasis master Akhapkin in 1897. Another iconostasis master Kondratiev who was in Istanbul during that time, too, offered opinions concerning the composition of the work.¹⁴ The form-formation was related to the architecture of Neoclassicism. The icons were made by a Russian artists from Moscow, known as A[lexander]. Lebedev, who has not yet been identified.

VI. Similar Churches in 19th century

Similar churches are preserved to present day in Australia (a church manufactured in 1854 in Bristol, Britain); in Latvia, between Daugavpils and Novoye Stroyenie (made in 1866, in Saint Petersburg, transferred in the town of Jersika), in Manila, the Philippines, in Tacna in Peru, in Arica in Chile and in Lower California in Mexico (both made by the bureau of Gustave Eiffel *circa* 1875, and 1884 - 1897). Saint Barbara church in Crusnes, France, designed in 1939 is the latest example of iron church. There was a great number of churches made of iron in the 19th century, so that the emergence of the St Stephan was not a unique case in the development of either architecture or industry. However, this was the only iron church on the Balkans and in South-East Europe.

Figure 8. The temple Holy Transformation of the Lord in Jersika, Latvia.

¹³ Correspondence of the author with Wagner-Biro since 2005. Personal archive, Blagovesta Ivanova.

¹⁴ Central State Archive of Bulgaria (CSA), fund (f.) 321 K, inventory (inv.) 1, archive unit (a.u.) 473, sheet (sh.) 17-18. Protocol № 5 of the Building Commission meeting of November 18, 1895 (French lang.), CSA, f. 166 K, inv. 1, a.u. 121, sheet (sh.) 59. The dimensions are indicated in the copy of the Contract with Akhapkin of July 1, 1896.]

Figure 9. Western façade of the San Sebastian church in Manila, Philippines.
<<https://weddinglyours.files.wordpress.com>>

Figure 10. Southern façade of the church San Marcos in Arica, Chile.
Archive of the author.

Figure 11. Western façade of the „Iglesia de la Nuestra Señora de las Mercedes“ in Grecia, Costa Rica. <http://www.blackincostarica.com/2016/03/our-new-house-in-grecia-costa-rica.html>

Assembling churches made of cast iron and steel appeared a natural process due to the technological development and the mastering of new industrial technologies. Such churches were erected in places where the terrain did not allow for the construction of heavy-weight buildings or when conditions for development were absent. Other circumstances were such that only the functional aspect of architecture was deemed paramount, e.g. military garrisons, development of ore mines, development of new technologies in distant places, relocation of large Christian communities or missionary activity. In this regard, the aesthetics of the industrial architecture and the latest developments in that field determined the simple design of the church buildings.

Another important characteristic of the prefabricated steel architecture is the opportunity to dismantle, carry and re-assemble the building in a new location, according to needs. In other words, it may be viewed as an architecture that is not closely connected with the historical memory of the concrete place. Such architecture is of purely practical application – the elements are prefabricated and can be quickly assembled *in situ*. Such examples are the pavilions for the World Exhibitions in the late 19th and early 20th century. In the case of the iron churches, the lack of will to leave a lasting historical mark is shown. However, the absence of aesthetic impact of the architectural style and the domineering of function are demonstrated.

In 1840, in Loch Sunart in Scotland, a floating iron church worth 1,400 pounds which held 750 people was anchored onto a wooden platform. In 1866 a garrison church for the imperial troops was built in Russia between the towns Dinaburg and Novoye Stroyenie. The church was very small, 13 x 9 m, and was clad in cast iron and iron sheets. The building was located in one corner of the garrison and was too small to accommodate all worshippers. In 1904 the church was moved in Tsar-grad, 50 km from Daugavpils in Latvia, present-day Jersika, and in its place the Ss. Boris and Gleb Cathedral was built in 1905. The cathedral is now located along the road to the city.

The St John Chrysostom Church was built in Kiev in the same period, between 1867 – 1871, and it was claimed to be the first assembling-type building made with iron in the Russian Empire. Separate elements of the structure were manufactured in Saint Petersburg by applying a technology of engineer R. Nikels and following the design of architect Nikolay Egorovich Jurgens. In 1934 the church was demolished due to corrosion.

In the 1860s Gustave Eiffel designed churches of metal structures, such as the Church of Notre Dame des Champs, the Church of Saint Joseph, both in Paris, the Church of San Marcos in Arica, Chile, (1875), the Cathedral of San Pedro de Tacna, Peru, the Church of Santa Barbara in Santa Rosalia, Mexico, (1884 - 1897), the San Sebastian Church in Manila, Philippines (1891). Gustave Eiffel's iron structures were meant for Europe, Asia, Africa, Latin America and Oceania. Along with the churches of cast iron and steel, Eiffel's bureau designed synagogues, galleries, markets, Customs office-buildings, some of which for France. Eiffel also designed Budapest Western railway station in Hungary, and a railway station and locomotive depot in France.

The artistic features of the San Sebastian Church in Manila articulate the way the specific properties of metal as a structural material were overcome. In the church, steel is used for the walls and their decoration – imitating stone, as the combination of metal and marble emphasizes the effect. This artistic peculiarity also applies to the Bulgarian church in Istanbul, thus making the two monuments the closest of analogues.

Figure 12. Central and northern façade of the Santa Barbara Church in Santa Rosalia, Mexico. <[http // Santa Rosalia Photos Santa Rosalia, Baja California Sur, Mexico.html](http://SantaRosaliaPhotosSantaRosalia,BajaCaliforniaSur,Mexico.html)> (06/07/2005)

The closest analogue to St Stephan church in terms of the history of construction which also shows great importance of “being invaluable per se” and the significance of the construction site is the church Iglesia de la Nuestra Señora de las Mercedes in Grecia, Costa Rica.

St Matthew’s Church in Cape Town, the Republic of South Africa, built in 1879 – 1883, was made by using chequered flat steel plates. The church was designed by architect John Norton of London. The cost of the building was 13,000 pounds. The church was dismantled in 1960 due to the expensive upkeep it demanded. An iron church was built in 1896 in Kalgoorlie, Western Australia, to be rebuilt as a masonry structure in 1902.

From a point of view of the aesthetical appearance of these churches, the prefabricated elements used are accentuated in the interior spaces, as they equally have a structural and an aesthetic role. In the 19th century, the church architecture of prefabricated components was placed in the mainstream of historicism and did not differ from any other brick building in terms of artistic creativeness. The structures are not entirely hidden, though. Their specific characteristics and main elements become an essential part of the overall artistic appearance of the churches.¹⁵

Figure 13. St Stephan church after restoration in 2018. Photographer Tsvetan Tomchev.

¹⁵ Immo Boyken, *Vorgefertigte Eisenkirchen, Jahrbuch des Sonderforschungsbereiches 315, Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke, 1988*, Ernst & Sohn, Berlin, 1989, pp. 191 – 207. [Immo Boyken, *Prefabricated iron churches, Yearbook of the Collaborative Research Center 315, Preserved historically significant buildings, 1988*, Ernst & Sohn, Berlin, 1989, p. 191 - 207].

VII. Conclusion - the Complex on the Borderline between Historicism and New Form-formation in Architecture

The manufacturing of the steel elements for St Stephan by the famous Vienna-based company Rudolph Philipp Wagner in the 1890s, coincided with the first steps in the development of steel architecture in Europe. The church was on the borderline between historicism and the innovative tendencies of the new form-formation and the ensuing new use of metal. From this standpoint, the study explores the place of the church viewed within the context of the development of architectural structures and form-formation in architecture. From a structural and artistic point of view, the St Stephan Church integrates all the achievements of the European architecture from the very first use of cast-iron structures in the 18th century till the representation of the aesthetic properties of the material. In this case, steel was given the merit as a structural material but it was used as a traditional one like stone, gypsum and marble. This came as a result of attempting to hide the structure behind metal walls which was done in the spirit of historicism and decorated in the style of Classicism.

The steel church was planned as part of a larger complex also including a new presbytery (convent) and a school, as it was meant to become a spiritual and educational centre for the Bulgarians living in the capital of the Ottoman Empire. The presbytery was, also, designed by Hovsep Aznavur, in the late 19th century, with Neoclassical bearing walls. Unfortunately, the school and the new presbytery were not built due to lack of resources.

The creation of St Stephan coincided with the end of the period of historicism in architecture when steel was a material *per se*, when its advantages were highlighted in combination with glass, and when new lighter and transparent forms appeared, as they heralded the advent of Modernism. Adopting the new mastery in manufacturing and assembling of steel structures, as well as employing a new form-formation after the advent of metals as new building materials, e.g. The Crystal Palace in London, reveals that the structural solutions for and the artistic approach to building St Stephan church is an accomplished phase of their utilization.

The issue with the terrain perpetuated as the most complex one over the years, for the land borders the waters of the Golden Horn. It was further aggravated by other problems that appeared over time. When considering the fact that weather, metal and water are in a direct clash, we cannot underestimate the very fact that these circumstances have their impact and may cause certain damage to the condition of the church. The church sitting next to water, the intensive evaporation, the high humidity, and the coating of the metal body with airborne dirt – all these are crucial factors causing corrosion.

The recently completed refurbishment may have helped greatly to currently tackle the detrimental weathering of the building, as the skilfully done restoration has undeniably created a whole new appearance of the church. This major restoration took place from 2011 to 2017. The problem with the church foundations was tackled and solved. The terrain underneath and around the

church was consolidated. All corroded structural elements were replaced. The rust from the entire body was removed. All interior gold-plated details were recovered, as well.

Today, the interstate status adopted by Bulgaria and Turkey commits both sides in a mutual process to look after the preservation of the monument, as the church itself is second to none in the Balkan region and Southern Europe.

Öz

Doğu ve Batı Arasında Yer Alan Haliç'te Bir Bulgar, Mimari Yerleşkesi. Balkanlar ve Güney-Doğu Avrupada'ki Tek Demir Kilise

Bu çalışmanın amacı İstanbul, Haliç'te bulunan Bulgar St. Stephan Demir Kilisesi'ne ve 120 yıllık tarihine genel bir bakış sunmaktır. Makale, Osmanlı İmparatorluğu ve İstanbul'un tarihsel gelişimi içinde bu mimari kompleksin farklı yapım aşamalarını tanıtmaktadır. Bu aşamalar genellikle ahşap, taş ve demir ile özdeşleşmiştir. Bir kilise kompleksinden söz etmekteyiz zira farklı aşamaların gelişimi esnasında bitişik yapı olarak bir manastır ve okula ait fikirler mevcuttur. 19. yüzyılda dünyadaki demir yapıların mimari örnekleri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak mimari bir yapı olan St. Stephan Kilisesi tarihsellik ve yeni biçim oluşturma akımı arasındaki sınırda yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgar St. Stephan Demir Kilisesi, İstanbul'da Haliç, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa, Doğu ve Batı.

BIBLIOGRAPHY

Archival

Archivio Cantonale di Bellinzona, ACB 1954 – 1971

ЦДА, Central State Archive, Bulgaria

Central State Archive (CSA), fund (f.) 321 K, inventory (inv.) 1, archive unit (a.u.) 473, sheet (sh.) 17-18. Protocol № 5 of the Building Commission meeting of November 18, 1895 (French lang.).

CSA, f. 166 K, inv. 1, a.u. 121, sheet (sh.) 59.

CSA, f. 166 K, inv. 1, a.u. 119, sh. 83, 82, 85,

CSA, f. 166 K, inv. 1, a. u. 121, sh. 135 b;

CSA, f. 246 K, inv. 1, a. u. 43, sh. 35, 65,

CSA, f. 246 K, inv. 1, a. u. 69, sh. 41 b.

CSA, f. 321 K, inv. 1, a.u. 473, sh. 19-20. Protocol № 6 of a meeting of the Building Commission of 18 November 1895.

CSA, f. 321 K, inv. 1, a. u. 473, sh. 143 – 144. Certificate for the establishment of the quality of steel for the Bulgarian building made in 1894 in Vienna. (French language)

National Library – Bulgarian Historical Archive, (fund 66), II A 5671 (grec lang., copy of the original), translation in bulg.: II A 5670.

Books and articles

- Boyken, I., Vorgefertigte Eisenkirchen, *Jahrbuch des Sonderforschungsbereiches 315, Erhalten historisch bedeutsamer Bauwerke, 1988*, Ernst & Sohn, Berlin, 1989, pp. 191 – 207.
- Бъчеваров, Хр., *Спомен за осветяването на българската черква „Св. Стефан“ в Цариград – Фенер на 8-й септември 1898 година*. София, 1898. [Bachevarov, H. *Memory about the inauguration of the Bulgarian church „St. Stephan „ in Constantinople“ - Phanar on 8 of September, 1898*. Sofia].
- Иванова, Бл., Тенденции в украсата на българската църква в Истанбул, *Изкуствоведски четения*, 2014, с. 345-355. [Ivanova, Bl., Trends in the Decoration of the Bulgarian Church in Istanbul, *Art Readings*].
- Карапетров, П., „Неколко думи за българската черква в Цариград“, *Мисъл*, София, 1892. г. I, кн. XI – XII, с. 703 – 712; 787 – 800. [Karapetrov, P., „A few words about the Bulgarian church in Constantinople“, *Missul (Reflection)*, Sofia].
- Карапетров, П., „Сбирка от статии“, *Средец*, София, 1898, с. 15 – 24 [Karapetrov, P., „Collection of articles“, *Sredets*, Sofia].
- Kuruyazici, H., Tapan, M., *Sveti Stefan Bulgar Kilisesi*, YKY, Istanbul, 1998, 2010.
- Маркова, З., Българският храм в Цариград (Начална история), *Сборник в памет на академик Михаил Димитров*, София, 1974, с. 247 – 259. [Markova, Z., The Bulgarian Temple in Constantinople (Early History), *Collection in Memory of Academician Mihail Dimitrov: Researches on the Bulgarian revival*, Sofia].
- Мишев, Д., Почин за съграждане българска църква и за създаване българска община в Цариград, *Църковен архив. Годишно безплатно приложение към седмичното издание „Църковен вестник“* (г. XXV и XXVI на същия), кн. I и II, София, 1925. [Mishev, D., Initiative for construction of Bulgarian church and for creation a Bulgarian municipality in Tsarigrad, *Church archive. Annual free appendix to the weekly edition of „Church newspaper“* (XXV and XXVI), book I - II, Sofia].
- Поп Георгиев, Й., „Принос към историята на българската църква в Цариград“, *Архив на Министерството на Народното просвещение*, София, 1911, год. III, кн. 1, с. 20 – 51. [Pop Georgiev, J., „Contribution to the History of the Bulgarian Church in Constantinople“, *Archives of the Ministry of National Enlightenment*, Sofia].
- Стойнов, Ив., *Българската светиня на Златния Рог и нейното минало. По случай 25 годишнината на българската желязна черква Свети Стефан в Цариград*. София, 1923. [Stoynov, I., *The Bulgarian relic of the Golden Horn and its past. On the occasion of the 25th anniversary of St. Stephan's Bulgarian Iron Church in Constantinople*. Sofia].
- Темелски, Хр., *Българската светиня на Златния рог*. Велико Търново, 1998, 2005, 2010. [Temelski, H., *The Bulgarian Relic of the Golden Horn*. Veliko Tarnovo].

Teteriatnikov, N., *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul: The Fossati Restoration and the Work of the Byzantine Institute. Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, Washington, D. C. 1998.

Цариградски вестник, г. В, 22 октомври 1849, чет 70. [*Tsarigradski newspaper*, year В, October].

Черновежд, П., (Карапетров, П.), "Няколко записки от сегашния век", *Сборник на Министерството на народното просвещение*, София, 1891, кн. VI, с. 379 – 425. [Chernovejd, P., (Karapetrov, P.), „A few notes of the present century“, *Collection of the Ministry of National Enlightenment*, Sofia].

Appendix 1. The church „St Sophia“ with an old buildings on the left and right and with houses in front of it. Lithograph no. 6 from the album of the Fossati brothers, London, 1852.

Appendix 2. The building with clock (horloge) erected by Gaspar Fossati in 1853 next to the the church „St Sophia“ in Istanbul. Photographer Blagovesta Ivanova.

Appendix 3. State of the façade of Saint Barbara church in Crusnes, France, before the restoration. http://www.culture.gouv.fr/culture/dp/patrimoine-xx/pages/res_ste_barbe.htm

PETERBURG: ZAMANIN SINIRLARI ÖTESİNDE MİTSEL VE METİNSEL BİR VAROLUŞ

Eda H. Tan Metreş*

Öz

Her tarihsel varlık, tarih öncesindeki insanlığın büyük bir parçasını kendi bünyesinde taşır. Hakiki gerçeğin dışavurumu olarak nitelendirilen mitler, bilinmeyen bir mekânın ya da zamanın teorik inşasını ifade ederler. Bu anlamda hem Rus modernleşmesinin parlak bir göstergesi hem de modern dünyanın “gerçek dışı kent” arketipi olarak kabul edilen Peterburg (Петербург), zamanın ötesinde bir varoluşa işaret eder. Bu yönüyle sahte, yapay, kozmopolit gibi nitelendirmelerin hedefi olan kent *kutsal* değil, *dünyevi* olarak anılır. Rusya için hem marjinal hem de merkezi niteliğe sahip topografik bir paradoksu cisimleştiren Peterburg, zamanla kültürlerarası bir odak, bir kent-metin haline gelir. Kentin kuruluş aşamasında yer alan mitoloji sahası kentin gelecekteki tarihi, çehresi ve yaşam düzeniyle koşullandırılmıştır. Bu yaklaşımla ilişkili olarak oluşturulan kent-metin yüzyıllar boyunca Peterburg temasını hâkim kılan, bir felaketi sezinen, apokaliptik bir ruh hali veren kentin yaratılış efsanesinden beslenir.

Bu çalışmada Peterburg’un kendi doğasındaki simgeler, mitler ve fikirler üzerinden oluşturulan varoluş, bu süreci ele alan edebi metinler ışığında, disiplinlerarası bir yöntemle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Peterburg, mit, kent, kent-metin, varoluş.

Giriş

Kent, yalnızca nesnel bir koşul, sosyolojik bir bağlam, dışsal bir veri değildir. Kent yaşayışını kavramsallaştıran araştırmacılar için bu, bir çabanın, bir iradenin, özneliğin ve düşünümün imgelerini taşır. Eski Rus’a ve Rusya’ya başkentlik etmiş *Kiev (Киев)* ve *Moskova (Москва)* kentleri gibi, *Peterburg* da pek çok düşünürün, kültür ve tarih araştırmacısının ve edebiyat bilimcinin çalışmalarına konu olur. Özellikle, *bataklık ve kemikler üzerine kurulan kent* düşüncesi etrafında şekillenen Peterburg’un dehşet verici yazgısı XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlangıç döneminde Rus edebiyatında etkin bir rol üstlenir. Ancak diğer kentlerden farklı olarak, Peterburg’un edebi metinlere yansıyan sureti topografik, iklimsel, panoramik; gündelik yaşama ve kültürel-tarihsel dokuya ait niteliklerle sınırlı değildir. Bunların da ötesinde, düşünsel bir zemin olarak varlık gösteren “Peterburg miti” (Петербургский миф) doğaötesi varoluşun kökenini temsil eder. Bu bağlamda Peterburg’u ele alan eserlerin uzamsal ve zamansal bir düzlemde, folklor temelli metinler üzerinden oluşturulduğu düşünülebilir. Nitekim Peterburg’un doğuşunu, kuruluşunu simgeleyen kentin kurucusu I. Petro’nun anıtı timsalindeki “Bakır Atlı” (Медный всадник), bu doğaötesi varoluşun merkezi kabul edilir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, edahtan@akdeniz.edu.tr

Mitsel-Tarihsel Varoluş

Peterburg'un kuruluşu yukarıdan aşağıya, despotça yürütülen ve dayatılan dünya modernleşme tarihinin dramatik gelişmelerinden biridir. Peterburg, ismini henüz Rusya'nın yeni başkenti olmadan önce alır. Mayıs 1703'te I. Petro, Neva nehrinin Lagoda gölünden sürüklediği suları Baltık denizine açılan körfeze döktüğü yerde yeni bir kale inşa etmeye karar verir, eş zamanlı bir şekilde Aziz Petropavlovsk Katedrali'nin (собор Святых Петра и Павла) temelleri de atılır. Sankt-Peterburg, başlangıçta bir kale olarak anılır. I. Petro bu delta üzerinde bir kent kurma fikrini, daha sonra gündeme getirir. Dolayısıyla katedralle ilişkili olarak önce kaleye verilen bu isim, ardından kente addedilir.¹ I. Petro döneminde kent, Hollanda usulü bir ifadeyle "Sankt-Piterburh" (Санкт-Питербурх) olarak anılır (kimi zaman Sankt-Piter-Burh olarak yazılmıştır). Yunanca kökenli "Sankt-Petropolis" (Санкт-Петрополис) ya da yalnızca "Petropol" (Петрополь) ifadeleri de I. Petro'nun yazışmalarında ve kente ait ilk anlatılarda sıkça yer bulur.²

Kentin temellerini, İsveç'le yapılan savaşın hemen sonrasında geri kazanılan Baltık kıyısındaki topraklara atan I. Petro, böylelikle Rusya'yı yalnızca Avrupa'yla yakınlaştırmaz, aynı zamanda imparatorluğun merkezini de buraya taşır. İmparatorluk başkenti Peterburg XIX. yüzyıl boyunca modernliğin parlak bir ifadesi olarak Rus toplumsal yaşamına yön verir. Benzer bir biçimde Roma imparatoru I. Constantinus da eski Byzantium'un adını Konstantinopolis'e (İstanbul) dönüştürüp, bu kenti Roma imparatorluğunun yeni başkenti yaparak modern tarihçilerin "Bizans" olarak andıkları uygarlığın temelini atar. Peterburg'un temelleri I. Petro'nun İsveç galibiyeti sonrasında atılır. Constantinus ise iktidarı paylaştığı Maxentius ve Licinius karşısındaki zaferi sonrasında Roma İmparatorluğu'nun tek hükümdarı olduğu zaman, karşı kıyıda Byzantion kentine gelir ve bu kenti imparatorluğun yeni başkenti yapmaya karar verir. 324–330 yılları arasında Byzantion, Roma kenti model alınarak kapsamlı ve yoğun bir imar faaliyetiyle baştan inşa edilir. M.Ö. VII. yüzyılda Sarayburnu'nda bir Yunan koloni yerleşmesi olarak kurulan Byzantion kenti, M.Ö. II. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na bağlanır. Ancak bu küçük Roma kentinin kaderi 330 yılında Roma İmparatoru I. Constantinus tarafından imparatorluğun yeni başkenti olarak seçildiğinde bütünüyle değişir; kurucusunun adıyla "Konstantinopolis" olarak anılan kent, Geç Antik dünyanın merkezi haline gelir.³ Dolayısıyla Konstantinopolis, doğal bir gelişim sürecinin sonucunda değil, bilinçli bir tercih ve irade ile kurulmuş olan bir başkenttir. Constantinus'un, başkenti imparatorluğun öbür ucuna taşınması I. Petro'nun Peterburg'a olan yaklaşımıyla benzerlik gösterir. Nitekim farklı dönemlerde, farklı koşullarda ve farklı ülke topraklarında da olsa, bir ülkenin başkentinin uzak bir noktaya taşınması, "uç" diye tabir edilen bu yeri merkeze dönüştürmek demektir.

¹ A. Sobçak, *İz Leningrada v Peterburg puteşestvie vo vremeni*, Sankt-Peterburg, Kontfors, 1999, s. 12.

² Sobçak, a.g.e., s. 14.

³ E. Akyürek, "I. Constantinus: Konstantinopolis'in Kuruluşu", *Aktüel Arkeoloji* 37, Ocak-Şubat 2014, s. 80.

Bilinçli bir tercih sonucu Roma kent modeline göre inşa edilen Konstantinopolis gibi, Peterburg da *doğal bir süreç* içinde gelişmemiş, farklı uluslardan mimarların ortak çalışmalarıyla ve binlerce serfin emeğiyle Aydınlanma Çağı'nın ideal mimari planına göre inşa edilmiştir. Bu anlamda kentin inşası uğruna tebaasını toplu halde yok edebilecek bir güce ve iradeye sahip olan I. Petro, Batılı mutlak hükümdarlardan çok, piramitleri yaptıran Firavunlara benzetilir.⁴ "İnsan kemikleri üzerine kurulan kent" (Город на костях) efsanesiyle anılan Peterburg uğruna ödenen dehşet verici bedel, insan bedenlerinden görkemli anıtlara uzanır. 1847 yılında kaleme aldığı "Sular Altındaki Kent" (Подводный город) adlı eserinde bu konuya değinen şair Mihail Dmitriyev, yaşlı bir balıkçının bir gençle yaptığı konuşma üzerinden, günahlarının bedeli olarak su altında kalan devasa kenti şu sözlerle aktarır: "*Bir bahadır inşa etti onu/ Bataklığı kemiklerle sağlamaştırdı...*"⁵ XX. yüzyıla da uzanan bu konuyla ilgili değerlendirmeler Dmitri Merejkovski'nin sanatında yer bulur. D. Merejkovski, "İsa ve Deccal" (Христос и Антихрист) adlı üçleme formundaki eserinin son cildi olan "Deccal. Petro ve Aleksey" (Антихрист. Петр и Алексей) adlı eserinde tarihsel izdüşümünden çok, felsefi ve eskatolojik yönüyle öne çıkardığı I. Petro imgesiyle A. Puşkin'in "Bakır Atlı" eserini anımsatır. Eserde, Petro'nun tasviri yüzeysel bir anlatımla sunulur, asıl dikkat çekilen konu ise iyinin ve kötünün karşıtlığıdır, bu da İsa ve Deccal üzerinden ele alınır. Bakır Atlı'nın başlattığı geleneğe ise Peterburg'un gerçek yaşamının gerçeküstü niteliği öne çıkarılır. Bu geleneği sürdüren bir yaklaşımla, Peterburg'u insan kemikleriyle dolu, devasa bir mezarlık olarak ifade eden D. Merejkovski, kimi zaman kentte beliren sarı tonlardaki duman katmanı içinde ölülerin dolaştığını dile getirir. I. Petro'yu kötü, uğursuz ve şeytani bir varlık olarak ele alan D. Merejkovski'nin söz konusu anlatımının etkisiyle, "Petro'nun Günü" (День Петра) adlı eserini kaleme alan Aleksey Tolstoy ise, D. Merejkovski'nin ortaya koyduğu dini ve felsefi sorunsalı kendi döneminin toplumsal ifadesiyle, nesnel bir biçimde aktarır.⁶

Kentin kuruluş sürecinde yaşamını yitiren insanların kemikleri, çok geçmeden kentin mitolojik ve folklorik zemininin bir parçası olur. Nitekim Peterburg'un kuruluş hikâyesiyle benzerlikler taşıyan bir Fin efsanesinde Peterburg, tıpkı tanrıça Athena gibi, balıkçıyı şaşırtarak tanrıya benzer bir çarın kafasından zuhur eder.⁷ Efsanelerdeki Peterburg imgesinde dahi öne çıkan "varoluş" hikâyesi, zamanın sınırlarının ötesinde mitolojik öğelerle örtülüdür. Bu bağlamda

⁴ M. Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev. Ü. Altuğ, B. Peker, İstanbul, İletişim yayınları, 2013, s. 239.

⁵ M. A. Dmitriyev, "Stihotvoreniya". (Çevrimiçi) http://az.lib.ru/d/dmitriew_m_a/text_0050.shtml 22.12.2018.

⁶ Eskatoloji: Evren ve insanlığın sonu ile ilgili öğretiler. // Tek insanın sonu ile ilgili olarak ölümden sonraki yazgı (bireysel öbür dünya bilgisi); dünyanın sonu ile ilgili olarak, ölümlerin dirilmesi, kıyamet günü ve öbür dünya konularını işler (genel öbür dünya bilgisi). Bkz.: Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap, 2015, s. 139.

⁷ O. İ. Pleşkova, "'Den Petra' A. N. Tolstogo: Perelomlenie traditsii D. S. Merejkovskogo", *Kultura i tekst* № 12, 2011, s. 321.

⁸ S. Boym, *Nostaljinin Geleceği*, Çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul, Metis yayınları, 2009, s. 197.

Peterburg'u Apollon* kenti, Moskova'yı ise Dionysos* kenti olarak nitelendiren araştırmacı Aleksandr Lyusiy kendiliğinden, serbestçe yetişen bir bitkiyle özdeşleştirdiği Moskova'nın, kendisine karşıt bir biçimde gelişme gösteren *yapaylığı*, başka bir deyişle *Peterburg'u* gölgelediğini ifade eder.⁸ Tarihsel ve kültürel anlamda ortaya çıkan bu iki taraflılık Andrey Bely'in "Peterburg" adlı eserinde kendisine bir karşılık bulur.⁹ A. Bely'in; "*Peterburg sadece bize göre var değildir, haritalarda da yer almaktadır: ortasında kara bir noktayla iç içe iki daire görünümünde...*"¹⁰ sözleri araştırmacı Vladimir Toporov'un kent hakkında yaptığı çalışmalarla derinlik kazanır. V. Toporov bu düşünceden beslenerek Avrasya düşüncesi hakkında, başka bir deyişle Avrasya ve Avrupa kanadı altındaki iki farklı stil ve onların karşıt konumları, mücadeleleri ve uygun koşullar halinde aralarında oluşan etkileşim hakkında değerlendirmelerde bulunarak Peterburg düşüncesine farklı bir pencere açar.¹¹ Fakat Peterburg söz konusu özgül ve bireşimli durum içinde *sahte* ve *yapay* görünür. Böylelikle kentin kuruluş hikâyesi, inşa edilmiş süreci ve bununla ilgili tartışmalar Peterburg ve Konstantinopolis arasındaki olağan benzerliği ortaya koyar. Tarihsel ve kültürel anlamdaki bu kesişme, yine A. Bely tarafından şu sözlerle formüle edilir: "*Peterburg ya da Sankt-Peterburg ya da Piter (hepsi bir) uzun zamandır Rusya imparatorluğuna aittir. Çargrad, Konstantinograd (ya da denildiği gibi Konstantinopol) ise haklı olarak mirasa dâhildir.*"¹²

Eski inanışların ardında bıraktığı pek çok ritüel gibi, kutsal addedilen bir kentin kuruluşu da kadim zamanların ruhunu hissettirir. Bu anlamda Antik Çağ'a özgü yeni kurulan kentlerin kanla kutsanması geleneği "Moskova'nın Kuruluş Öyküsü" (Повесть о зачале Москвы) adlı eserde yer bularak dönemin Ortodoks motiflerinin dışına çıkar. Nitekim Keşiş Filofey Pskovski'nin "Moskova Üçüncü Roma'dır" tezine dayandırılarak "Üçüncü Roma" adını alan bu kent de kanlı bir eylem sonucu kurulur.¹³ Bu düşünceye göre uğurlarına kan akıtılan *Eski Roma* ve İkinci Roma – *Konstantinopol* – gibi, "Üçüncü Roma" addedilen *Moskova* da aynı geleneği sürdürmelidir.¹⁴

* Apollon; aydınlığın, ışığın, bilgeliğin, düzenin, idealizmin, aristokrasinin tanrısıdır. Nietzsche'ye göre Apollon Yunan kültürünün yaratılmasına neden olan iki karakterinden biri olarak gösterilir. Bkz.: İsmail Gezgin, *Sanatın Mitolojisi*, 3. bs., İstanbul, Sel yayınları, 2014, s. 96-97.

* Dionysos; Nietzsche, Yunan kültürünün yaratılmasında Apollon ile karşıtlık oluşturan diğer karakterin Dionysos olduğunu söyler. Apollon'a göre Dionysos; kültüre karşı doğa. Dionysos'un Doğu kültüründen yükselen bir tanrı olduğu tartışmalı bir konudur. Bkz.: Gezgin, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁸ A. Lyusiy, *Moskovskiy tekst*, Moskva, VEÇE, 2013, s. 15.

⁹ L. A. Emirova, "Gorog orla i zmeya, ili k istorii 'peterburgskogo teksta'", *Literaturnoe obozrenie: istoriya i sovremennost*, DGPU., 2012, s. 221.

¹⁰ A. Bely, *Petersburg*, Çev. S. Gürses, İstanbul, Everest yayınları, 2009, s. 3.

¹¹ V. N. Toporov, *Peterburg i Peterburgskiy tekst russkoy literatury: izbrannie trudi*, SPB: İskusstvo, 2003, s. 494.

¹² Bely, *a.g.e.*, s. 2.

¹³ E. İnanır, *Rus Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi yayınları, 2003, s. 34-35.

¹⁴ E. İnanır, "Mif jertvoprinoşeniya' v tekstah russkoy i bolgarskoy literatur", *Karadeniz Dergisi*, 2018 (38), s. 29.

Kutsal kabul edilen bir kent, varlığını sonsuza dek sürdürsün diye bir günde kurulur, kentin kuruluş günü ise büyük bir bayram olarak hafızalarda yer eder. Pagan inanışının bir izdüşümü olarak, Ebedi Kent Roma'nın kurulduğu tarih bugün de anılmaktadır. Her kent, kurucusunu *yaratıcısı/ tanrısı* kabul eder. Ecdadın hatırası ebediyen muhafaza edilir. Atina için Thesesus*, Roma için Romulus* gibi.¹⁵ Ancak araştırmacı Jan Assmann'a göre kutsal kentler, görgü tanıklarının temin ettiği gerçeklerle değil, inanca bağlı ve kökleri daha sonra oluşan fikirlerle anılır.¹⁶ Bu yönüyle Peterburg; sahte, yapay, yabancı, kozmopolit olarak anılsa da I. Petro'nun kanatları altında gerçekleşen doğuşunu ve I. Petro sonrasındaki imparatorluk sürecinde sürdürdüğü sosyo-tarihsel ve kültürel gelişimini "Kuzey'in Başkenti" (Северная столица), "Avrupa'ya Açılan Pencere" (Окно в Европу), "Kuzey'in Venedik'i" (Северная Венеция), "Kuzey'in Roma'sı" (Северный Рим) ve "Kuzey'in Palmira'sı" (Северная Пальмира) gibi ifadelerle Rus toplumsal belleğinde bir üst noktaya taşır.¹⁷

Peterburg'un "Kuzey'in Roma'sı" (Северный Рим) olarak adlandırılması kuruluş hikâyeleriyle ve merkeze dönüştürülmeleriyle özdeşleştirilen bu iki kenti sosyo-politik, dini ve kültürel bağlamda başka bir platformda daha yan yana getirir. "Üçüncü Roma" (Третий Рим) teziyle ilişkili olarak ortaya çıkan bu düşünce yalnızca Avrupa tarihini değil, Eski Roma ve onun ardılı Bizans tarihini de yakından ilgilendirir. Üçüncü Roma ideolojisi Peterburg'a değil, o dönemde başkent olan Moskova'ya ithaf edilmiştir. Ancak unutulmamalıdır ki Moskova, hiçbir zaman Rusya İmparatorluğu'na başkentlik yapmamıştır, bu temsil Peterburg'a aittir. Dolayısıyla Rusya tarihinin imparatorluk dönemi Peterburg'la ilişkilidir; tüm Rus imparatorları Peterburg'daki Petropavlovsk Katedrali'ne defnedilmiştir. Bu nedenle Peterburg'un Roma'yla ilişkilendirilmesi, Moskova'nın Roma'yla ilişkilendirilmesinden daha anlamlı görülür. Kentin, Rusya'nın alışık olmadığı geometrik tarzda, düz hatlı, klasik mimarisi ise antik Roma'yı anımsatır.¹⁸ Bu anlamda yazar Aleksandr Sumarokov'un İmparatorluk Sanat Akademisi açılış töreninde bu konuyla ilgili yaptığı konuşma önem taşır. A. Sumarokov'a göre I. Petro'nun kuzeydeki kenti, Aziz Petro'nun güneydeki kentinin yerini alacak, Peterburg "Yeni Roma" olarak anılacaktır: "*Petropol, gelecek kuşaklarımız yüceltecekler seni, başka bir biçimde: Kuzey'in Roma'sı olacaktır...*"¹⁹ Benzer bir biçimde kentin görkemli mimarisinden etkilenen Mihail Lomonosov da "*Tez zamanda, bizim karşımızda Roma utanç duyacak...*"²⁰ sözleriyle, kentin yükselişine kayıtsız kalmaz.

* Thesesus: Bir Attika efsanesi kahramanı. Atina kralı Aigeus (yahut tanrı Poesidon) ile Aithra'nın oğulları. Bkz.: B. Necatigil, *Küçük Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul, YKY, 2017, s. 135-136.

* Romulus ve Remus (ya da Romus) Aeneas'ın oğulları ya da torunlarıdır. Roma Mitolojisine göre MÖ 753'te Roma şehrinin kurucularıdır. Bkz.: J. F. Gardner, *Roma Mitleri*, Çev. S. Korkmaz, Ankara, Phoenix kitap, 2012, s. 43-46.

¹⁵ N. Antsiferov, *Duşa Peterburga*, Moskva, Bertelsmann media moskau, 2014, s. 52

¹⁶ J. Assmann, *Kültürel Bellek*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı yayınları, 2015, s. 49.

¹⁷ Sobçak, a.g.e., s.14.

¹⁸ Sobçak, a.g.e., s. 32-33.

¹⁹ A. P. Sumarokov, *İzbrannie proizvedeniya*, Leningrad, Sovetskiy pisatel, 1957, s.323.

²⁰ M. V. Lomonosov, *İzbrannie proizvedeniya*, Leningrad, Sovetskiy pisatel, 1986. s. 231.

Araştırmacı İ. M. Grevs'e göre bir kenti tam anlamıyla hissedebilmek bir kuleden, bir yükseklikten ona bakabilmekle mümkündür. Böylelikle göz ucuyla da olsa kentin hayat bulduğu topraklara dokunmak mümkün olur. Bu küçük an içinde insanı saran esrarengiz duygu kentin kuruluşuna, köklerine uzanır. Bu şekilde, göz hapsine alınan kentin hangi türe ait olduğu da anlaşılabilir. Ormandaki ağaçlar gibi kendiliğinden, doğal bir süreçte ortaya çıkan kentler *ilk grubu* oluştururlar. Bu kentlerin kökeni, durmak bilmeden kazılan bir çukurun derinliği kadar engindir. Ancak esrarengiz mitlerin perdesi altındaki bu antik kentleri anlamak çoğu zaman kolay olmaz. Roma ve Moskova bu gruba ait kentlerdir. Kimi kentlerde ise katman halinde, çekirdek yapılaşmanın etrafını saran yeni halkalar dikkat çeker. Bu yerleşim birimlerindeki çok katmanlı görünüm bir ağacın gövdesinden koparılan kesigi andırır. Bu bağlamda New York, Floransa ve Peterburg ikinci gruba ait kentlerdir.²¹ Bugün dahi tartışılan Moskova ve Peterburg kutupsallığı çerçevesinde her iki kentin sahip olduğu kendine özgü zengin simgesel, kültürel ve tarihsel zemin Moskova'yı *kutsal*, Peterburg'u *dünyevi* olarak nitelendirse de, Peterburg hem Rus modernleşmesinin parlak bir göstergesi hem de modern dünyanın "gerçek dışı kent" arketipi olarak kabul edilir.

Yüzyıllara dayanan bir gelenekten, kendi köklerinden koparılan Peterburg'un temsil ettiği yabancı ve kozmopolit unsurlar kentin doğasının Rus topraklarında var olan ruhu taşımadığını düşündürür. Tüm bu yaklaşımlara rağmen Peterburg'a addedilen "yabancı" nitelemesine karşı çıkarak kentin kökeninin Kutsal Rus'a uzandığını ifade eden A. Sumarokov, Peterburg'u "Rus topraklarının güneşi Aleksandr Nevski'nin kenti" olarak adlandırır.²² Nitekim I. Petro, A. Nevski'nin naaşını Vladimir kentinden Peterburg'a getirtmiş ve A. Nevski, imparatorluk başkentinin koruyucu ruhu kabul edilmiştir. A. Sumarokov'un ifade ettiği gibi Peterburg'a genel bir bakış aslında pek çok konuya açıklama getirir. Peterburg; emperyalizmin varlık göstermeye başladığı bir süreçte, gelenekçi yaşamın kalın örtüsünü üzerinden kaldırmaya çalışan bir halkın kendine dönük yaşayışına yüz çevirip, dünya arenasında yer edinmeye çalıştığı bir dönemde kurulur.²³ Böylelikle, I. Petro'nun Avrupa'ya açılan bir pencere olarak gördüğü kent, yüzyıllara dayanan bir geleneği sonlandırmak isteyen bir iradenin, yeni seküler resmi kültürün simgesi haline gelir.

Peterburg Mitinin Bir Türevi Olarak Kent-Metin

Peterburg metinleri ve Peterburg miti üzerine gerçekleştirilen çalışmalar, kimi zaman anlamdaş kabul edilen bu ifadelerin farklı boyutlarına dikkat çeker. Peterburg miti, Peterburg metinlerine göre daha soyut bir ifadedir; özü, belirli bir metin üzerinden var edilmeyip belirli bir sanat görüşü ekseninde oluşan mitolojik bir değişmezliktir. Peterburg mitine ait bu tanım, mit kavramının tüm yapısal tanımlarıyla yakından ilişkilidir. Bu mitolojik alt grubu edebiyatın içine dâhil eden Peterburg metinleri ise Peterburg mitinin bir türevi olarak ikincil bir

²¹ Antsiferov, *a.g.e.*, s. 19.

²² G. V. Gornova, *Filosofiya goroda*, Moskva, Forum, 2014, s. 109.

²³ Antsiferov, *a.g.e.*, s. 20.

yere sahiptir. Kent mitini kendi içinde muhafaza eden görünümüyle Peterburg, *anlambilimsel bir merkez* teşkil eder.²⁴ Bir tasavvur ürünü olan kent, çoğunlukla bir kara imparatorluğu olan Rusya için hem marjinal hem de merkezi niteliğe sahip topografik bir paradoksu cisimleştirir: kültürlerarası bir odak, bir kent-metin haline gelir. Araştırmacı Svetlana Boym'un ifadesiyle: "*Puşkin'de taştan bir şiir, Gogol'de sokakları metnin satırlarıyla iç içe geçen fantastik bir labirent, Mandelştam'da ise ortası sökülüp alınmış kaldırım taşlı bir kitaptır Peterburg.*"²⁵

1970'lerde Peterburg metinleri inceleme konusunu Rus filolojisine tanıtan Vladimir Toporov, bu fikrin kuramcısı olarak gösterilir. Peterburg metinleri ifadesi, Rus edebiyatında ilk kez V. Toporov'un 1973 yılında yazmış olduğu "Mitolojik Fikirlerin Arkaik Şemaları Bağlamında Dostoyevski Romanının Yapısı Üzerine" (О структуре романа Достоевского в связи с архаичными схемами мифологического мышления) başlıklı makalesinde kullanılır. V. Toporov'un makalesinde bu ifadeye yer vermesi, Rus edebiyatında kent metinleri anlayışının özellikle edebiyat bilimi ekseninde biçimlenmesi adına önemli bir başlangıç olur. Bu ifadenin teorik olarak anlaşıldırılması ve belli kaynaklarla temellendirilmesi ise 1984 yılında yayımlanan "Rus Edebiyatında Peterburg ve Peterburg Metinleri" (Петербург и Петербургский текст в русской литературе) adlı çalışmayla gerçekleştirilir. V. Toporov bu çalışmada Peterburg'a adanmış çok sayıda esere yer vererek Peterburg'un iklimi, kentin coğrafi özellikleri, kültürel özellikleri, karakteristik gelenekselliği ve kentin panoraması üzerine bir kaynak bütünlüğü oluşturur.²⁶ V. Toporov, Peterburg'un kültürel fenomenini yalnızca yapısal ve göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle değil, aynı zamanda felsefi bir bakışla da ele alır.

Peterburg metinlerinde özne, yüklem, sıfat ve zarf yapılandırılması gibi *dil kodlama yöntemleri* üzerinden Peterburg'a ait tüm bileşenler arasında anlambilimsel bir tutarlılık oluşturulması amaçlanır.²⁷ V. Toporov'a göre, Peterburg metinlerinin kilit sorunu soteryoloji (kurtuluş bilim) mitolojisidir; çünkü bu kentin kuruluş aşamasında yer alan mitoloji sahası kentin gelecekteki tarihi, çehresi ve yaşam düzeniyle koşullandırılmıştır. Bu yaklaşımla ilişkili olarak eskatoloji motifi edebiyatta öne çıkan temalardan biri haline gelir. Bu bağlamda kentin anlambilimsel tutarlılığıyla ilişkili olarak öne çıkan *lanetli şehir, felaket şehri, mahkûm şehir* gibi nitelendirmeler eskatoloji motiflerinin karşılığı olarak önem taşır. Peterburg, kurmacanın gölgesinde kalmış bir gerçeklikle özdeşleştirilir; gerçek boyutlardaki Peterburg ile kente ait mitler arasında ayırım yapmak güçtür. Varlığını bu şekilde sürdüren kent, tüm yanılısalarıyla devasa ölçekte, güzel bir taklit olarak nitelendirilir. Araştırmacı Yuri Lotman'a göre Peterburg, aynı anda hem bir cennet hem bir cehennem olarak, hem ideal bir kent ütopyası hem de Rus deccalinin maskeli balosu olarak algılanır.²⁸

²⁴ L. Z. Poleşçuk, "Peterburgskiy tekst i Peterburgskiy mif v kontseptsii V. N. Toporova", *Vestnik KFU im. N. A. Nekrasova*, №:1, 2008, s. 98.

²⁵ Boym, *a.g.e.*, s. 197.

²⁶ Toporov, *a.g.e.*, s. 26.

²⁷ Toporov, *a.g.e.*, s. 60.

²⁸ Yu. Lotman, *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiosfer-Tarih*, Çev. S. Gürses, Ankara, Bilgesu, 2012, s. 270-271.

V. Toporov, temel çalışmalarıyla kentin kendi doğasında var olan simgeler, mitler ve fikirlerden oluşan yeni bir metin inşa eder. Peterburg metni, yalnızca kentin varoluş hikâyesini vurgulayan bir yansıma değil, aynı zamanda gerçek olandan daha gerçek olana bir geçiş (realibus ad realiora) ve manevi değerler içindeki maddi dünyanın bir dönüşümüdür. Bu yöndeki etkili fikirlerden biri de kentin varoluşunun geçiciliğidir. Bu ekseninde oluşturulan kent-metin, yüzyıllar boyunca Peterburg temasını hâkim kılan; bir felaketi sezinleyen, apokaliptik bir ruh hali veren kentin yaratılış efsanesinden beslenir. Bu efsane, en eski kentsel folklor öğelerinde; şarkılar, hikâyeler, efsaneler içinde ortaya çıkar ve XIX. - XX. yüzyıl Rus edebiyatı metinlerinde yol alır.²⁹ Bu anlamda 1824'te Peterburg'da gerçekleşen sel felaketi Aleksandr Puşkin'in "Bakır Atlı" eserinde tasvir edildiği şekliyle, V. Toporov'un savlarına önemli bir örnek oluşturur. Peterburg'un eskatolojik, mistik bileşenleriyle kaos içinde kaybolan evren görünümündeki tasviri "Bakır Atlı"da şu sözlerle yer bulur:

*"Neva şişiniyordu ve uğulduyordu/ Bir kazandan halkalanmışça fokurduyor/ Saldırıyordu kente doğru. Taşkınlar önünde/ Kaçıştı her şey, her şey çevrede/ Birdenbire ıssızlandı, sular birdenbire/Yeraltının doldurdu mahzenlerini/ Kanallar döküldü kent bahçelerine (...)
Sürüklenmiş sinliklerden tabutlar/ Yüzüyor caddelerin üzerinde..."*³⁰

Yu. Lotman'na göre *lanetli kent* fikrinin ortaya koyduğu, doğa güçleriyle kültürün ebedi savaşı Peterburg mitinde suyun ve taşın karşıtı olarak gerçekleşir. Burada ifade edilen taş "doğal", "vahşi" (işlenmemiş) değildir, kökleri yere bağlı kayalar da değildir; bir yerden getirilmiş, işlenmiş ve insanileştirilmiş, kültürleştirilmiştir. Peterburg taşı yapaydır, doğanın bir görüngüsü değildir.³¹ Kentin yapaylığı "Bakır Atlı" adlı eserde *doğanın üvey oğlu* nitelemesiyle şöyle ifade edilir: *"Bataklık balçığı, orman karanlığı içinden/ Gururla ve görkemle yükseldi; Doğanın üvey oğlu."*³² Kente atfedilen yapaylık konusu A. Puşkin'in "Büyük Petro'nun Arabı" (Арап Петра Великого) adlı çalışmasında ise: *"Açık su bentleri, sessiz kanallar ve tahta köprüler, insan isteminin doğa güçleri karşısında, kısa bir süre içinde, her alanda elde etmiş olduğu başarıları belgeliyorlardı. Evler bir çırpıda kuruluvermiş gibiydiler."*³³ sözleriyle yer bulur. Kentin kurucusu kabul edilen I. Petro gibi, A. Puşkin de Peterburg imgesinin yaratıcısı olarak görülür. Benzer bir biçimde şair Konstantin Batyuşkov da kentin özgün karakterini derinlemesine hissedebilmiş, ancak A. Puşkin'in ortaya koyduğu zengin açılım onun sanatında aynı karşılığı bulamamıştır. Hem A. Puşkin'in hem K. Batyuşkov'un, eserlerinde kentin kurucusu kabul edilen bir kahraman üzerine oluşturulan mitolojik anlatım, yalnızca efsanevi bir kahramandan ya da efsanevi bir olaydan ibaret değildir. Yaratılan mitsel doku, tarihle ilişkilendirilerek

²⁹ Toporov, *a.g.e.*, s. 45-49.

³⁰ A. S. Puşkin, *Bakır Atlı*, Çev. Azer Yaran, Dünya Klasikleri Cumhuriyet, 2000, s. 89.

³¹ Lotman, *a.g.e.*, s. 268-269.

³² Puşkin, *Bakır Atlı*, s. 83.

³³ A. S. Puşkin, *Yüzbaşının Kızı Bütün Öyküler Bütün Romanlar*, 8. bs. Çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul, İş Bankası Yayınları, 2006, s. 13.

oluşturulmuştur. Başka bir deyişle A. Puşkin ve K. Batyuşkov kutsal bir kimlikle bütünleştirdikleri Peterburg kentinin kurucusu I. Petro'yu eski inanışlardan esinlenerek kaleme almışlardır.³⁴

Peterburg, kökleri olmayan bir kent, Rusya'nın Batılılaşma manzarasının gerçekliğin yerini tutmaya çalıştığı küresel bir Potemkin köyü olarak görülür. Araştırmacı George Steiner kente ait bu yaklaşımı: "Bütün kent, sanki istibdadın zalim büyüyle sudan ve bataklıktan yaratılmıştı. Kökleri ne toprakta ne de geçmişteydi."³⁵ sözleriyle ifade eder. Kentin bir geçmişe sahip olmayışı mitolojik öğelerle örtülü, mistik bir geçmiş arayışıyla sonuçlanır. Böylelikle mit, semi-yotik boşluğu doldurur ve *yapay* addedilen kent, insanlara mistik bir perdenin ardından görünür. Peterburg bu açıdan tipiktir: Peterburg'un tarihi Peterburg mitolojisinden ayrılmaz, araştırmacı Yu. Lotman'ın da ifade ettiği gibi, "mitoloji" sözcüğü bu durumda metafor olarak değerlendirilemez. Nitekim XIX. yüzyıl Rus edebiyatının – A. Puşkin ve N. Gogol'den F. Dostoyevski'ye kadar – Peterburg mitolojisini ulusal kültürün bir olgusu haline getirmesinden çok daha önce, Peterburg'un gerçek tarihine mitolojik öğeler nüfuz etmiştir.³⁶ V. Toporov'un incelemeleri sonrasında (1910'lu yıllarda) aynı düşünce A. Bely'in "Peterburg" adlı romanında terörist hareket ve başkentte devrimci atmosferi yansıtan bir bomba patlaması tasviriyle tekrar kaleme alınır. Dolayısıyla eskatolojik efsanenin, Peterburg metnine miras kalacak olan çeşitli temalara ve simgelere XIX. yüzyıl sonrasında da yön vereceği açıktır.

V. Toporov, Peterburg edebi mistisizminde iki tabakaya dikkat çeker: Bunlardan ilki 'düşük' diye tabir edilen folklor ve İncil'e ait imgeleri temel alan diavolizm; ikincisi ise 'yüksek' diye tabir edilen ve bazı öznel imgeler içeren demonizm'dir.³⁷ Araştırmacı Julie Buckler'e göre, bir kural olarak, bunlardan ilki çeşitli esrareniz yaratıklar, hayaletler ve falcılardan oluşur. Kent, cehennemle birlikte akla gelen bir mezarlıkla ya da çürümekte olan bir cesetle karşılaştırılır.³⁸ İkincisi ise kentin kurucusu I. Petro gibi, belli tarihi figürleri anımsatan (hayali) varlıklara işaret eder. Bu anlamda, A. Puşkin ve A. Bely'in eserlerinde tasvir ettikleri "Bakır Atlı ya da Bakır Konuk", Étienne Maurice Falconet'in efsanevi heykeli ile yakından ilişkilidir.³⁹ A. Puşkin'in "Bakır Atlı" fikrini nasıl geliştirdiği ve bunun otokratik güçle ilişkilerine nasıl yansıdığı konusu Roman Yakobson'un "Puşkin ve Onun Heykel Efsanesi" (Статуя в поэтической мифологии Пушкина) adlı kapsamlı çalışmasında da ele alınmıştır.

Peterburg mistisizminin "yüksek katmanında" ele alınan metinler ise, V. Toporov tarafından ortaya atılan hayali varlıklar (prizračnost) alanına dâhil olur. Yalnızca kentin yaratılış tarihi değil, aynı zamanda kentin coğrafi konumu,

³⁴ Antsiferov, *a.g.e.*, s. 52.

³⁵ G. Steiner, *Tolstoy mu Dostoyevski mi*, Çev. Sevda Çalışkan, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.

³⁶ Lotman, *a.g.e.*, s. 273.

³⁷ Toporov, *a.g.e.*, s. 48.

³⁸ J. A. Buckler, *Mapping Saint Petersburg: imperial text and city shape*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2005, s. 121.

³⁹ Buckler, *a.g.e.*, s. 121.

başka bir deyişle mayıs ayının ortalarından temmuz ayının ortalarına kadar süren beyaz geceler gibi ayrıntılar da onun kısa ömürlü doğasını ifade eder ve kentin gerçek varlığı konusunda şüphelere neden olur. Nitekim XIX. yüzyıl Rus edebiyatının 20-40'lı yıllarındaki Peterburg metinlerinde resmedilen kuzeyin başkenti iç karartıcı rengi, şeytani aurası; rutubet, aniden şiddetlenen rüzgâr gibi iklimsel özellikleri ve ıssız mekânlarıyla bütünleşen manzarasıyla suyun üzerine kurulmuş eskatolojik kent imgesini gözler önüne serer. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait eserlerde öne çıkan kentsel eğilim, dönemin edebiyat topluluğu olan Doğalci Okul'un (Натуральная школа) yaygın organlarından "Peterburg Fiziyojisi" (Физиология Петербурга) adlı almanağın başlığına taşınır. Bu almanağın amacı Peterburg'un farklı yönlerini gözler önüne sermek değil, bu kentte yaşayanların özelliklerini ve onların farklı yaşam tarzlarını çözümleyici bir yaklaşımla ele almaktır. Eleştirmen Vissarion Belinski'nin ifadesiyle, bu almanağın amacı Rusya'nın Avrupalı görünüşü ile Asyalı oluşumu arasındaki belirgin çelişkileri ortaya çıkarmaktır.⁴⁰

Kentin eskatolojik görünümü F. Dostoyevski'nin ilk kısa hikâyelerinden biri olan "Yufka Yürekli" (Слабое сердце) adlı eserinde: "...*Bütün bunlar, bu alaca karanlıkta, koyu mavi gökte hafif bir buhar gibi, biraz sonra yitecek bir masal rüyası gibi duruyordu.*"⁴¹ sözleriyle masallar ülkesinin fantastik bir görüntüsü olarak betimlenir. Bu düşünce, kentin aldatıcı doğası hakkındaki bir mittin çok daha fazlasını yansıtır türdendir. Dış görünüşünün daima aldatıcı olduğu bir yer olarak sunulan Peterburg, N. Gogol'ün "Neva Bulvarı" (Невский проспект) adlı eserinde ise ilk olarak düzenli planı, caddelerinin ve kıyı şeridinin uyumlu ve oranlı sıralanışı, mimarisi vb. olumlu yönleriyle ele alınır. Ancak çok geçmeden ayırđına varılan kentin gerçek gibi görünmeyen atmosferi okura şu sözlerle aktarılır:

*"Yine de tuhaflıkta hiçbir şey Neva Bulvarı'nın eline su dökemez! Siz siz olun, Neva Bulvarı'na inanmayın! (...) Burada her şey yalan, her şey hayaldir çünkü hiçbir şey görüldüğü gibi değildir. (...) Bir tek sokak lambaları değil, her şey yalandır burada. Neva Bulvarı'nın işi gücü yalan, işi gücü gözbağcılıktır. Özellikle de gecenin var gücüyle bulvarın üzerine abanmasıyla binaların soluk sarı, ak duvarlarının değişik bir görünüm aldığı ve tümüyle ışığa, şamataya gömülen kentte, atların üzerinde çığlıklar atarak havaya zıplayan arabacıların, arabalarını köprülerden uçarcasına geçirdiği ve nesnelerin gerçek olmayan yüzlerini gösterebilmek için sokak lambalarını şeytanın kendisinin yaktığı zamanlarda..."*⁴²

* 1840'lı yıllarda Rus edebiyatında etkin olan Peterburg'lu yazarlar topluluğu "Doğalci Okul" terimiyle tanımlanır. Dostoyevski, Nekrasov, Hertsen, Gonçarov gibi Peterburg'da yaşayan yazarlar Oteçestvennie zapiski dergisinin çatısı altında toplanıp Doğalci Okul adını verdikleri özgün bir grup oluşturur. Bkz.: Türkan Olcay, *Rus Edebiyatında Doğalci Okul*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 2003, s. 3-4.

⁴⁰ Aktaran: Olcay, a.g.e., s. 85.

⁴¹ F. M. Dostoyevski, *Yufka Yürekli*, Çev. Hacer Güneyligil, İstanbul, Oda yayınları, 2002, s. 73.

⁴² N. V. Gogol, *Bir Delinin Anı Defteri, Palto-Burun-Petersburg Öyküleri ve Fayton*, 11. bs. Çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, İş Bankası yayınları, 2016, s. 42-43.

Bu hayal gücünün ve zihinsel aktivitenin hemen hemen her yönü Peterburg'un öykülenmesinde önemli bir rol oynar. F. Dostoyevski'nin "Öteki" (Двойник), N. Gogol'un "Burun" (Нос) adlı eserlerinde olduğu gibi sıklıkla orijinaline karşı çıkan maddesel ve özdeksel neredeyse her şey onun fantastik bir kopyası gibidir. Kentin bir insanın kendi hayal gücünün meyvesi olması, onu doğal olmayan bir biçime sokar. F. Dostoyevski "Yeraltından Notlar" (Записки из подполья) adlı eserinde bu durumu; "...Yeryüzünün en soyut, en inatçı şehri..."⁴³ sözleriyle ifade eder. Ancak bu soyutluk, Peterburg'un ücra köşelerinin ev sahipliği yaptığı; insanların var-sil-yoksul uçurumunun, yaşanan sosyal adaletsizliğin ve çarpık toplumsal yapının aktarılmasıyla somutlaştırılır. Bu anlamda N. Gogol'un "Palto" (Шинель) adlı eserinin açık bir yorumu olarak nitelendirilen "İnancıklar" (Бедные люди)'da farklı yaşamlarla somutlaştırılan yoksulluk boyutu adeta derecelendirilir, yeniden boyutlandırılır.⁴⁴ "Küçük insan" ilk defa bu eserle kendi bilincine varır. A. Puşkin, N. Gogol ve Doğal Okul'un geleneğini sürdüren ve Peterburg metinlerine kendi yaratıcılığını katarak bunu farklı bir şekilde yorumlayan F. Dostoyevski ise bu döneme damgasını vuran küçük insana ve hayalperest kahramana ait özellikleri sentezlediği "Peterburg tipi"yle sanatsal bir açılım gerçekleştirir. Bu nedenle V. Toporov, F. Dostoyevski'yi Peterburg metinlerini kendine özgü bir biçimde bir araya getiren ve kurgulayan "Peterburg metinlerinin dahi biçimcisi" olarak adlandırır.⁴⁵

Peterburg'da asıl olan görülen gerçeklikle yaşanan gerçeklik arasındaki acımasız çelişkidir.⁴⁶ Bunu sanatına taşıyan dönemin yazarları, F. Dostoyevski'ye atfedildiği gibi, Peterburg metinlerinin birer biçimcileridir. Kentin gerçek ve hayal ürünü arasındaki bu karşıtlığı, V. Toporov'un ortaya attığı birçok yaklaşımda kendisini gösterir. Bunlar arasında otokratik güç ve küçük insan imgesi, doğal ve yapay, canlı ve yaşamayan, Rus ve yabancı (sıklıkla Peterburg-Moskova veya Peterburg ve diğer kentlerin karşıtlıkları), uyum ve karşıtlık ve son olarak orijinal ve kopya gibi özellikler sıralanabilir. Böylelikle Rus kültürünün bir parçası haline gelen Moskova-Peterburg karşıtlığının V. Toporov'un incelemelerinde de etkili olduğu görülür. F. Dostoyevski'nin söz konusu eserlerinin yanı sıra D. V. Grigoroviç'in "Kış Akşamı" (Зимний вечер), A. F. Pisemski'nin "Piterşçik" (Питерщик), N. S. Leskov'un "Amazon" (Воительница), İ. S. Turgenyev'in "Üç Karşılaşma" (Три встречи), "Hayaletler" (Призраки) ve "Ham Toprak" (Новь) adlı eserleri de XIX. yüzyılın ikinci yarısına ait Peterburg metinlerini temsil eder. XX. yüzyılın başlangıcında ortaya çıkan kent metinleri ise sverhtekst(ler)' olarak

⁴³ F. M. Dostoyevski, *Yeraltından Notlar*, 13. bs. Çev. Nihal Yalaza Taluy, İstanbul, İş Bankası Kültür yayınları, 2016, s. 7.

⁴⁴ M. Ö. Parer, "Peterburg Öyküleriyle Gogol ve Dostoyevski", *IV. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi Kültürler ve Değerler Buluşması, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi yayınları*, 2013, s. 556-555.

⁴⁵ Toporov, *a.g.e.*, 25.

⁴⁶ Parer, *a.g.e.*, s. 560.

* Sverhtekst (сверхтекст): İçeriğe ya da sözü edilen bir duruma bağlı olarak bir araya getirilen düşünceler, metinler bütünüdür. Metinlerin tematik olarak bir araya getirildiği ortak bütünsel bir oluşumdur. Zaman ve mekânla sınırlıdır. Bkz.: N. A. Kupina, G. V. Bitenskaya, *Severhtekst i ego raznovidnosti. Çelovek- Tekst- Kultura. Yekaterinburg*, 1994. s. 214-235.

biçimlenir, bu çerçevede eserler kaleme alan Simgeciler (Символисты) etkin bir rol üstlenir. Nitekim XIX. yüzyıl Peterburg metinleri çoğunlukla nesir türünde kaleme alınmışken, XX. yüzyılın şafağında ortaya çıkan Peterburg teması ise öncelikli olarak şiir türünde yer edinmiştir. Bu anlamda A. Blok ve A. Bely, Z. Gippius ve D. Merejkovski, V. Bryusov ve Vyaç. İvanov, M. Kuzmin ve G. İvanov, V. Hodaseviç ve F. Sologub, İ. Annenski ve N. Gumilyov, A. Ahmatova ve O. Mandelştam Gümüş Çağ Peterburg metinlerinin şiir türündeki temsilcileri olarak kabul edilirler. D. Merejkovski'nin "Deccal. Petro ve Aleksey", A. Bely'in "Peterburg", A. M. Remizov'un "Kutsanmış Kız Kardeşler" (Крестовые сестры), N. Sanjar'ın "Anna'nın Notları" (Записки Анны), A. İ. Kuprin'in "Kurmay Yüzbaşı Ribnikov" (Штабс-капитан Рыбников) gibi eserleri ise Gümüş Çağ nesir türüne ait Peterburg metinlerini temsil eder.⁴⁷

Edebiyat bilimci Konstantin Moçulski'nin, A. Puşkin'in "Bakır Atlı" adlı dâhiyane eserinin dâhi bir tamamlayıcısı olarak nitelendirdiği; Leonid Dolgopolov'un ise Rusya tarihinin Peterburg dönemini kutlu bir sona erıştiren *netice romanı* (роман итогов) olarak ifade ettiği A. Bely'in "Peterburg" adlı eseri, ortaya koyduğu *tamamlayıcı* anlatımıyla Peterburg metinlerinin temel kaynağı kabul edilir.⁴⁸ A. Bely, söz konusu eseriyle bir taraftan Peterburg metinleri geleneğini bir üst noktaya taşıırken, diğer taraftan bu yaklaşıma karşıt bir biçimde geleneksel normların dışında bir çalışma ortaya koymuştur. Nitekim A. Bely'in "Peterburg"u A. Puşkin'in "Bakır Atlı" adlı eserinin karşıtı olarak nitelendirilse de, onun ortaya attığı fikirleri geliştiren bir yönü de vardır. A. Bely'in A. Puşkin'e nesir türünde bir eserle yanıt vermesi de bir rastlantı değildir. "Bakır Atlı", yalnızca devleti değil, pek çok yaşamın kontrolünü elinde tutan Petro'yu da simgeler. Bely'in Petro'su ise yalnızca bir çar değil, aynı zamanda É. M. Falconet'in heykelidir, eser A. Puşkin'in; "Korkunç bir çağdı/ Hatırası halâ taze/ Onu anlatmaya, dostlarım/ Sizin için başlıyorum,/ Hüzünlü olacak öyküm" dizeleriyle başlar.⁴⁹ Araştırmacı Zara Mints'e göre, hem çağın kendisi hem simgencilik kültürü yapısı A. Puşkin'in felsefi yönünü anlamak ve onun sanatını özümseyebilmek niyetindedir.⁵⁰ Bu anlamda A. Puşkin'in destansı eseri yalnızca A. Bely'i değil, çağdaşları V. Bryusov'u ve Merejkovski'yi de etkisi altına alır.

V. Toporov; A. Blok'u ve A. Bely'i XX. yüzyıl Rus edebiyatı Peterburg metinlerinin kilit isimleri olarak ifade eder. Peterburg imgesi A. Blok'un şiir türündeki eserlerinin hemen hemen hepsinde önemli bir yer tutar, A. Bely'in sanatında ise bu imge çoğunlukla "Peterburg" romanıyla öne çıkar. Eserde tarihin kendisi de mitolojik bir ifadeyle yansıtılır, ancak bu yaklaşım A. Blok'un Peterburg metinlerinde görülmez. Genel itibarıyla A. Blok'un Peterburg'u Tanrının kaderine terk ettiği, unutulmuş bir kenttir. Bu nedenle yazarın kendisinin yarattığı mitolojik imgeler; "kara adam" (чёрный человек), "görünmez kadın" (невидимка), "kırmızı cüce" (красный карлик) ya da İncil'den ve farklı mitolojilerden alıntı-

⁴⁷ Z. G. Mints, M. V. Bezrodny, A. A. Danilevski, "Peterburgskiy tekst i russkiy simbolizm", *Semiotika goroda i gorodskoy kulturi. Trudi po znakovim sistemam*. Vıp. 18, Tartu, 1984, s. 79.

⁴⁸ A. G. Boçanov, "Listopad", *Literaturnoe obozrenie*, № 3, 1982, s.45-48.

⁴⁹ Bely, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁰ Z. G. Mints, "U istokov simbolistskogo Puşkina", *Puşkinskie çteniya*, Tartu, Talin, 1987, s. 72-76.

ladığı imgeler; “alev rengi gözleri olan karayılan”, “Babil’in yitik kızı”, “orman veya su perisi” Peterburg’un eskatolojik arka planını gözler önüne serer.⁵¹ XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl Rus edebiyatı Peterburg metinlerini değerlendiren Z. Mints, bu dönemlere ait eserler arasındaki ilişkiyi metinlerarasılık kavramıyla açıklar. Z. Mints’e göre A. Puşkin’in “Bakır Atlı” (Медный всадник), “Maşa Kızı” (Пишковая дама); N. Gogol’ün “Peterburg Öyküleri” (Петербургские повести); F. Dostoyevski’nin “İnsancıklar” (Бедные люди), “Öteki” (Двойник), “Ev Sahibesi” (Хозяина), “Yer Altından Notlar” (Записки из подполья), “Suç ve Ceza” (Преступление и наказание), “Budala” (Идиот), “Delikanlı” (Подросток) vb. eserleri 1900’lü yıllarda kaleme alınan Peterburg metinlerinin özünü oluşturur.⁵² Nitekim metinlerarasılık, dar bir hacim içinde derin anlam katmanları ve zengin açılımlar sunarak geçmişi birikimini bugüne taşır.

Sonuç

İmgeler, simgeler, mitler psikenin sorumsuz yaratıları değillerdir, bir gerekliliğe cevap verirler ve varlığın en gizli özelliklerini açığa çıkartmak gibi bir işlevi yerine getirirler. İmgeler, tarih ötesi dünyaya bir açılmıdır. Farklı tarihlerle onların sayesinde iletişim kurulur. Bu anlamda bataklık balçığının ve dayanılmaz nemin insanın iliğine işlediği; ne baharın, ne yazın, ne de kışın olduğu; çürük, ıslak bir güzden başka bir mevsim tanımayan Peterburg’un varoluş hikâyesi zamanın ötesine taşınır. Doğanın ve insanın benzersiz mücadelesi onu eskatolojik mitlerle bir araya getirerek *bir tasavvur kenti* olarak anılmasına zemin hazırlar. Mitolojiden metne uzanan bu eskatolojik yolculukta tarihsel motifler efsanelleştirilirken, mitler edebi metinlerin kurgusal düzlemine yerleşir. Peterburg’un yaratıcısının zihninde başlayan kentin varoluş hikâyesi “Bakır Atlı”da “Başiboş dalgaların yanında durdu O ve/ derin düşüncelere dalıp baktı uzun uzun” sözleriyle yer bulur. Rus edebiyatında “Bakır Atlı” ile başlayan ve Peterburg’un gerçeküstü niteliğini ifade eden bu gelenek, sanatsal olduğu kadar siyasal bir eylemin de varlığına işaret eder. Nitekim A. Puşkin’in, 1825 Dekabrist Ayaklanması sonrasında, I. Nikolay iktidarının siyasal ve kültürel atmosferinde kaleme aldığı bu eserin başlangıç kısmına düşülen notta, anlatılanların gerçek bir olaya dayandığı ifade edilir. Böylelikle Dekabristler’in de ötesine, kentin derinliklerine uzanan XIX. yüzyıl Peterburg metinlerinde kentin görkemli mimarisi pus ve kasvetin içinde buharlaşarak mistik bir ifade, hayaletlerle ilişkilendirilen eskatolojik bir kimlik kazanır. Söz konusu gerçeküstü gerçeklik XX. yüzyıl Peterburg metinlerinin temsilcilerinin yanı sıra, 1905 ve 1917 devrimlerinin etkisiyle yaratılan sanatsal çalışmaların da temelini oluşturur.

⁵¹ L. S. Pavlenko, “Mifologiya goroda v tvorçestve simbolistov. Peterburgskiy tekst v tvorçestve A. Bloka i A. Belogo”, *Vestnik MGOU No.2*, 2015, s. 7.

* Metinlerarasılık (intertextuality) bir yeniden yazma işlemidir. Bir yazar bir başka metni kendi metninin bağlamında yeniden oluşturur. Bu dönüşüm alıntı, anırtırma, çalıntı, öykünme-pastiş, parodi, alaycı dönüştürüm, tarzında açık ya da kapalı göndermeler vasıtasıyla gerçekleşir. Bkz.: K. Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*. Öteki Yayınları, Ankara, 2000, s. 43.

⁵² Z. G. Mints, “Peterburgskiy tekst i russkiy simbolizm”, *Blok i russkiy simbolizm: izbrannie trudı*, Peterburg, İskusstvo, 2004, s. 104.

Abstract

Petersburg: A Mithic and Textual Existence Beyond The Limits of The Time

Every historical existence carries a big part of the humanity of the prehistoric times. Myths known as the expression of the reality, states the theoretical construction of an unknown place or time. In this sense Petersburg, which is considered as both a bright indication of Russian modernization and archetype of "unrealistic city" of the modern world, points an existence beyond time. In this way, the city, which is the target of statements such as fake, artificial and cosmopolitan, is remembered as earthly. Petersburg, which embodies a topographical paradox that has both marginal and central property for Russia, becomes an intercultural focus, a city-text in time. The mythological area that took place in the construction of the city was conditioned with the future history, features and life order of the city. City-text which was formed through this approach feeds from the creation legend of the city that dominates the Petersburg theme, feels a catastrophe and gives an apocalyptic mood.

In this study the existence formed through the images, myths and ideas that exist in the nature of Petersburg was observed under the light of literary texts with a interdisciplinary method.

Keywords: Petersburg, myth, the city, city-text, existence.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B., *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, İnkılap, 2015.
- Aktulum, K., *Metinlerarası İlişkiler*, Öteki yayınları, Ankara, 2000.
- Akyürek, E. "I. Constantinus: Konstantinopolis'in Kuruluşu", *Aktüel Arkeoloji* 37, Ocak-Şubat 2014, s. 76-87.
- Antsiferov, N., *Duşa Peterburga*, Moskva, Bertelsmann media moskau, 2014.
- Assmann, J., *Kültürel Bellek*, Çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı yayınları, 2015.
- Bely, A., *Petersburg*, Çev. S. Gürses, İstanbul, Everest yayınları, 2009.
- Berman, M., *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, Çev. Ü. Altuğ, B. Peker, İstanbul, İletişim yayınları, 2013.
- Boçanov, A. G., "Listopad", *Literaturnoe obozrenie*, № 3, 1982, s.45-48.
- Boym, S., *Nostaljinin Geleceği*, Çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul, Metis yayınları, 2009.
- Buckler, J. A., *Mapping Saint Petersburg: imperial text and city shape*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 2005.
- Dostoyevski, F. M., *Yeraltından Notlar*, 13. bs. Çev. Nihal Yalaza Taluy, İstanbul, İş Bankası Kültür yayınları, 2016.
- *Yufka Yürekli*, Çev. Hacer Güneyligil, İstanbul, Oda Yayınları, 2002.
- Emirova, L. A., "Gorod orla i zmeya, ili k istorii 'peterburgskogo teksta'", *Literaturnoe obozrenie: istoriya i sovremennost*, DGPU., 2012, s. 220-226.

- Gardner, J. F., *Roma Mitleri*, Çev. S. Korkmaz, Ankara, Phoenix kitap, 2012.
- Gezgin, İ., *Sanatın Mitolojisi*, 3. bs., İstanbul, Sel yayınları, 2014.
- Gogol, N. V., *Bir Delinin Anı Defteri, Palto-Burun-Petersburg Öyküleri ve Fayton*, 11. bs. Çev. Mazlum Beyhan, İstanbul, İş Bankası yayınları, 2016.
- Gornova, G. V., *Filosofiya goroda*, Moskva, Forum, 2014.
- İnanır, E., “‘Mif jertvoprinoşeniya’ v tekstah russkoy i bolgarskoy literatür”, *Karadeniz Dergisi*, 2018 (38), s. 26-33.
- *Rus Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi yayınları, 2003.
- Kupina N. A., Bitenskaya G. V., *Sverhtekst i ego raznovidnosti. Çelovek- Tekst-Kultura*. Yekaterinburg, 1994.
- Lomonosov, M. V., *İzbrannie proizvedeniya*, Leningrad, Sovetskiy pisatel, 1986.
- Lotman, Yu., *Düşünen Dünyaların İçinde İnsan-Metin-Semiosfer-Tarih*, Çev. S. Gürses, Ankara, Bilgesu, 2012.
- Lyusiy, A., *Moskovskiy tekst*, Moskva, VEÇE, 2013.
- Matich, O., *Petersburg/Petersburg: novel and city 1900-1921*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 2010.
- Mints, Z. G., “Peterburgskiy tekst i russkiy simvolizm”, *Blok i russkiy simvolizm: izbrannie trudi, Peterburg, İskusstvo*, 2004, s. 101-106.
- “U istokov simvolistskogo Puşkina”, *Puşkinskie çteniya*, Tartu, Talin, 1987, s. 72-76.
- Mints, Z. G., Bezrodnıy, M. V., Danilevski A. A., “Peterburgskiy tekst i russkiy simvolizm”, *Semiyotika goroda i gorodskoy kulturi. Trudi po znakovim sistemam*. Vıp. 18, Tartu, 1984, s. 78-89.
- Necatigil, B., *Küçük Mitologya Sözlüğü*, İstanbul, YKY, 2017.
- Olçay, T., *Rus Edebiyatında Doğalcı Okul*, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yayınları, 2003.
- Parer, M. Ö., “Peterburg Öyküleriyle Gogol ve Dostoyevski”, *IV. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi Kongresi Kùltürler ve Değerler Buluşması*, Kırıkkale, Kırıkkale Üniversitesi yayınları, 2013, s. 556-555.
- Pavlenko, L. S., “Mifologiya goroda v tvorçestve simvolistov. Peterburgskiy tekst v tvorçestve A. Bloka i A. Belogo”, *Vestnik MGOU No.2*, 2015, s. 7-15.
- Pleşkova, O. İ., “Den Petra” A. N. Tolstogo: Perelomlenie traditsii D. S. Merejkovskogo”, *Kultura i tekst № 12*, 2011, s. 320-328.
- Poleşçuk, L. Z. “Peterburgskiy tekst i Peterburgskiy mif v kontseptsii V. N. Toporova”, *Vestnik KFU im. N. A. Nekrasova*, No:1, 2008, s. 98-101.
- Puşkin, A. S., *Bakır Atlı*, Çev. Azer Yaran, Dünya Klasikleri Cumhuriyet, 2000.
- *Yüzbaşının Kızı Bütün Öyküler Bütün Romanlar*, 8. bs. Çev. Atal Behramoğlu, İstanbul, İş Bankası yayınları, 2006.

- Sobçak, A., *İz Leningrada v Peterburg puteşestvie vo vremeni*, Sankt-Peterburg, Kontrfors, 1999.
- Steiner, G., *Tolstoy mu Dostoyevski mi*, Çev. Sevda Çalışkan, İstanbul, İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2015.
- Sumarokov, A. P., *İzbrannie proizvedeniya*, Leningrad, Sovetskiy pisatel, 1957.
- Toporov, V. N., *Peterburg i Peterburgskiy tekst russkoy literaturi: izbrannie trudi*, SPB: İskusstvo, 2003.

THE INFLUENCE OF THE URBAN CULTURE ON THE COSSACK RURAL POPULATION OF THE DNEIPER UKRAINE DURING THE MODERNIZATION OF THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES (BASED ON OBSERVATIONS OF PARISH PRIESTS)

Olena Bachynska*

Abstract

The article considers the influence on everyday life and spiritual traditions of the Cossacks of the Dnieper Ukraine city culture, process of modernization and imperial Russian implementations. The main sources for analysis were the observation of local rural priests. They recorded that in special periodicals of “diocesan vedomosti” (magazine). It should be stressed that “vidkhidnytstvo” (seasonal working migration) to the cities for earnings or transportation of goods affected the life of the Cossacks. It was revealed that the consequences of this influence were changes in the everyday life of individual families as well as the whole rural community. As a result, the traditional notion of fashion, cultural values, spiritual traditions, Russification were transformed.

Keywords: everyday life, transformation, modernization, Cossacks, urban culture, seasonal working migration.

In the records of the late XIX century in the Ukrainian land being a part of the then Russian Empire, after the Great Reforms of the 1860s-1870s, the Ukrainian Cossacks (Kozatstvo) were referred to as “former Small-Russia Cossacks”. They accounted for 33% of all Chernihiv province population and 65% of the province’s rural community. In Poltava province they made 46 and 88% respectively¹, while in Budzhak the number of the Cossacks of the former Denube (New Russia) Host amounted to 13, 000 people oció². They Cossacks lived both in the villages along with the state and landowner serf, and separately, however even residing in different villages they could make a part of one parish. The parish priests differentiated the representatives of different groups in village community quite clearly, so they made records about each group’s features.

The history of Kozatstvo of the late XIX century is studied quite profoundly in terms of its military-and-political and socioeconomic nature. This research paper’s objective is to look at the changes in the everyday life and church traditions resulting from the global social transformations in the Russian Empire, caused by the modernization. In particular, since the late XIX – early XX century, the rural area is absorbing urban traditions, trends and lifestyle, which, in their turn, “degrade” the traditional everyday-life pattern. The records, made in 1901 by the priest of Obolonnia village say, “recently, the people’s clothing has

* Prof. Dr. İ.İ.Meçnikov Odesa Milli Üniversitesi Felsefe-Tarih Fakültesi Ukrayna Tarihi Bölümü, olena_an@ukr.net

¹ *Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii za 1865 g.*, Poltava, 1865, pp. 125–126; *Pamyatnaya knizhka Chernigovskoy gubernii na 1861 g.*, Chernigov, 1862, pp. 80–81.

² Olena Bachynska, *Dunays’ke kozats’ke viys’ko*, 1828-1868, Odesa: «Astroprint» 1998, pp. 183-195.

been getting foppish; the city fashion is infesting the young generation”, while “the display of foppishness and crave for decorating themselves are meant to disguise the true material standing of a local individual, which is their poverty. Looking cheerful, neat, and content, they always struggle”³. “Seeking this outer culture is a burden for the people who are too poor already; this can’t fail to alter the progress of the ethnic development”, said the priest of Komarivka village of Kobeliatsky district of Poltava province⁴.

It echoes the words, dated 1896, by Leonid Maksymovych, the priest of Deptovka village of Konotop district of Chernihiv province, where Cossacks were making a majority of population. “Except for the landowner serf, one could spot it in their outlook, manner of speaking, surnames, and Cossack ranks. However, the former Small Russia type of the residents has changed dramatically over the past three decades...Today’s men’s outlook and clothing still has quite a few traditional features...but the trend of taking after the city-dwellers in everything is becoming more pronounced. These days, you can encounter both a man with the “round” haircut and the one with the hair parting in the middle (they don’t shave their head for 30 years or so); those in common straw hats or in city-style peaked-cap, or in fine felt hats...”⁵.

The priest from Komarivka village of Kobeliatsky district of Poltava province mentions that its residents “are losing their national outlook due to the impact of a “external” culture...of the colonists from Katerynoslav and Kherson provinces. They interact closely when earning their living...They believe if they look more like those colonists, they will turn from a muzhik into a gentleman... For no reason did they shed off their national shirts, chemarka frockcoats, plakhta skirts, Cossack trousers, and polished shoes etc. and readily put on the jackets, coats, bashlyks with colorful lining, the blouses of different design, leather-belted skirts, slim trousers, boots with shining bootlegs, shoes and galoshes. The boys of the parish school also follow the fashion and imitate the older ones, wearing in mud, in dry weather, in creeping frost or thaw jackets with a low red belt, galoshes and bashlyks with their red or blue ends carelessly thrown backwards”. In the opinion of the Komarivka inhabitants, it is not a young man who has no bashlyk, “red belt”, galoshes, and it is not a girl who has no “bell”-skirt, “shirt” blouse, “vesnianka” or “keraska” top blouse, boots and galoshes. The foppish “gloves” substituted the coarse mittens, so that fops often did not use to remove them when mark themselves with a sign of a cross. They also borrowed from the Germans mutual handshakes, even in church, addressing as “You”.

---

³ P. Solomakha, “Selo Obolon’ye Krolevetskogo uyezda (neskol’ko slov ko dnyu stoletiya prikhodskogo khrama)”, *Pribavleniye k Chernigovskim eparkhial’nym izvestiyam*, 1901, №10, pp. 560.

⁴ “Arkhistratigo-Mikhailovskaya tserkov’ sela Komarovki Kobelyakskogo uyezda i eye prikhoda. Istoriko-statisticheskoy ocherk”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1908, № 28, pp. 1147-1152.

⁵ P. Solomakha, “Selo Obolon’ye Krolevetskogo uyezda (neskol’ko slov ko dnyu stoletiya prikhodskogo khrama)”, *Pribavleniye k Chernigovskim eparkhial’nym izvestiyam*, 1901, №10, pp. 560.

The “gentleman’s” speech is followed with a considerable blend of soldier’s lexicon. Samovar on the table, flowers on the windowsills, print curtains on the windows, painted pads instead of carpets on the walls. There are pasted illustrations from different magazines on the walls almost in every house. Under the influence of the Germans, the former “Chumak” cart or maze with the ointment, mentioned in Little Russian songs, goes into the narration area, giving way to lighter and more comfortable “processions” or motley painted wagons, which make up the subject of pride for the owner and the craving dream for the needy ones.

This desire for an external culture is a hard oppression for the material budget for already poor people, and it can not but badly affect the progress of ethical development⁶. Another priest in the village Mali Budyschenky also admitted significant pursuit of urban fashions: “Due to the great poverty of the villagers, they have seen an unreasonable craving for their outfits. Both a wealthy master and a poor debtor ... all of them try to compete one in front of another with a cloth-jacket, a beautiful sheepskin hat, pretty high-heeled boots on “three-level horseshoes”, while boys and girls boast with elegant skirts, blouses, expensive coral necklaces and red boots⁷”.

Living together with peasants, the Cossack population differed from him also in assimilation of new traditions. Such a characteristic feature was noticed by the priest from the village Vyshenky of the Krolivetsky district of the Chernihiv province, where in 1869 there were 1150 former serfs of Princess Dolgoruka, 612 Cossacks, urban people, soldiers, etc.: “A strange difference between the Cossack and the peasant. The first one, keeping behind the boastful ambition, is hardly exposed to the influence of time and education; he is reasonable, restrained in his home life, honest. A peasant, especially a young man, is willing to face everything new, he is smart, foppish, profligate. In many cases, he even reveals some kind of subtlety of life, for example, the use of samovars, cigarettes, etc.”⁸. The difference of the peasants was also noticed in consciousness of the Cossacks. This is evidenced by the priest Mykola Pirsky from the town Perevolochna, Kobeliatsky district of Poltava province. He admitted that even in a very difficult economic situation, not often people were hired in “service” because of “the Cossack pride that is typical for the town inhabitants, which does not allow them to go to the laborers⁹”. There is evidence that, even in the Cossacks of Budzhak, even in the 1880s, the Cossacks did not go to serve at a significant difficulty in the economy: “They were ashamed of time-work:

⁶ “Arkhistratigo-Mikhaylovskaya tserkov’ sela Komarovki Kobelyakskogo uyezda i eye prikhoda. Istoriko-statisticheskii ocherk”, *Poltavskiyeparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1908, № 28, pp. 1147 – 1152.

⁷ Io. Mikhaylets’ Io. “Selo Malye Budishchenki. Istoriko-statisticheskii ocherk”, *Poltavskiyeparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1887, №12, pp.486 – 488.

⁸ Vasiliy Lipskiy, “Prihodskaya letopis’ sela Vishenok Krolevetskogo uyezda”, *Pribavleniye k Chernigovskim parkhial’nym vedomostyam*, 1875, № 2, pp. 64-65

⁹ Nikolay Pirskiy, “Istoriko-statisticheskiye svedeniya o m. Perevolochne Kobelyakskogo uyezda, i nakhodyashchegosya v nem Spaso-Preobrazhenskoy tserkvi”, *Poltavskiyeparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1893, No. 14, pp. 548.

they say, I am the Cossack commander, the clerk and holder of the order, it is unprofitable and ashamed for me to serve and work for others”¹⁰.

It is interesting to explore the parish priests’ recollections of the times when people were engaged not in seasonal working migration or hauling but in real chumatstvo and the connection between these occupations. At one time the inhabitants were engaged into chumatstvo. The local residents arranged a number of bullock carts which made their way to the Sea of Azov and the Black Sea to bring fish, caviar and salt. This type of occupation provided persistent Chumaks with much money. However, the birth of the railways and especially the reduction of excise duty on salt were to put an end to chumatstvo. Now, we can witness only dilapidated carts somewhere at the back of the homesteads as silent traces of the chumatstvo of those days. Thinking of that time, we are convinced of Chumaks’ strong liking for this type of trade because adventurous Chumaks found pleasure in their need to travel as well as in financial reward. As a result of the heritage or old legends about Cossacks’ and Chumaks’ palmy days and their wealth, the current young generation in the village of Perevolochna also goes off in search of a living to Novorossiia where they remain till late autumn when the demand for labour decreases in the region. Although there are years when they benefit a lot by going off there, more often they complain about lack of work because of wheat shortage or labour abundance...

Even nowadays, when this occupation is no longer profitable, the inclination of Perevolochna residents to travelling forces them to set off to bring fish, salt and clay from more or less faraway places”¹¹.

Another priest emphasized that ‘the opening of railways set an end to parishioners’ seasonal working migration. However, about 35 years ago we had a well-run chumatstvo in our parish. At that time, the strings of Chumaks headed from the village to the Crimea to bring salt from there. Some of them returned home and sold salt at fairs, but most of them went to Don oblast to sell salt and buy salted fish which later was sold retail at fairs or wholesale to the merchants from towns. Then every Chumak had from 2 to 12 large oxen of Ukrainian breed”¹².

Most priests considered seasonal work harmful not only for cultural and ethnic development, but also for spiritual and moral state of population. In particular, in their opinion Chernihiv province had such a seasonal work effect on moral and spiritual level: because of seasonal works groups of people “go to Odesa and Chisinau for brick producing, some people go to steppe provinces (Kherson, Ekaterynoslav, Tauride) for cattle grazing and for land cultivation,

---

¹⁰ Aleksandr Bur’yanov, “Istoriko-statisticheskoye opisaniye tserkvi i prikhoda seleniya Volontirovki, byvshey kazach’yey stanitsy Akkermanskogo uyezda”, *Kishinevskiy eparkhial’nyye vedomosti*, 1877, № 16, pp.679.

¹¹ Nikolay Pirskiy, “Istoriko-statisticheskoye svedeniya o m. Perevolochne Kobelyakskogo uyezda, i nakhodyashchegosya v nem Spaso-Preobrazhenskoy tserkvi”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1893, No. 14, pp. 547.

¹² Evtimiy Efremov, “TSerkovno-istoricheskoye i statisticheskoye opisaniye Aleksandro-Nevskey tserkvi i prikhoda s. Serednyakov Gadyachskogo uyezda Poltavskoy eparkhii”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1905, №. 25, cc. 934.

and many of them, living there for decades and forgetting their families and getting used to new places, have their new homes and stay there forever. Lately, the South afforded good earnings on coal mines, which attracted the best and strongest youth aged 18-30 (they earned 25-30 karbovanetz per month)". However, according to the priest "those who spent several years working at coal mines became lazy and unable for land cultivation, weak, pale and sluggish. They were prone to consumption and they were of no help to their parents, but only caused troubles"¹³. According to some Poltava province priests, the results of such work included "immoral behaviour" among parish. "Beside alcoholism there is increased lechery among youth. They do not keep chastity, and only our parish annually has 5-12 illegitimate children. This is the result of seasonal working migration which means that the youth live separately unsupervised. This trend is also encouraged by work on tobacco plantations on the local estates which employ annually a number of girls and boys"¹⁴.

Grigorii Prykhozhyi, a priest from village Ivanivka of Khorolskyi district tells the same: "Due to this (low birth rate), the problem of seasonal working migration in Ivanivka is becoming quite urgent. In spring, almost all youngsters (girls and boys) go to Katerynoslavsk and Tavriya provinces to earn money. This tendency is highly undesirable. These opportunities may lead those who leave their towns because of low birth rate to petty consequences. Besides, when they "rob" the local population of man power, it might provoke an evil much worse, the morality collapse of the youth. As a rule, youngsters become lazy, disrespectful to elderly and impious to church. One can explain it... with common work partially, and with life itself being full of different kinds of occasions"¹⁵. There was also a great influence on the appearance of the Cossacks in over Dnieper land region of Ukraine. The urban fashion became more popular and people borrowed styles of other ethnical groups. Thus, "after several years in working migration, a youngster comes home with 'a nil of money, but demonstrating a scarf, a jacket, high boots and an absolute lack of respect towards his parents"¹⁶. The environment changes of Cossack community could also be seen in cultural and spiritual spheres. Volodymyr Shch., a priest, wrote: "There is also a dip in folk creativity, one of the main spiritual factors. They don't sing deep poetical songs, tell parables, fairytales, legends and bylins... One will struggle to notice the national costumes of Little Russia, especially worn by women. Everybody want to look city-like"¹⁷.

¹³ P. Solomakha, "Selo Obolon'ye Krolevetskogo uyezda (neskol'ko slov ko dnyu stoletiya prikhodskogo khrama)", *Pribavleniye k Chernigovskim eparkhial'nym izvestiyam*, 1901, №10, pp.344.

¹⁴ Gavriil Kovalenko, "Rozhdestvo-Bogorodicheskaya tserkov' m. Varvy Lokhvitskogo uyezda (Istoriko-statisticheskoye svedeniya po tserkovnym dokumentam)", *Poltavskiy eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1900, № 22, pp.603-604.

¹⁵ Grigoriy Prikhozhyi, "Selo Ivanovka i ego khramy Khorol'skogo uyezda", *Poltavskiy eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1899, № 26, pp.603-604.

¹⁶ Gavriil Kovalenko, "Rozhdestvo-Bogorodicheskaya tserkov' m. Varvy Lokhvitskogo uyezda (Istoriko-statisticheskoye svedeniya po tserkovnym dokumentam)", *Poltavskiy eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1900, № 22, pp.603-604.

¹⁷ V[ladimir] Shch, "Stranichka iz tserkovno-prihodskoy letopisi", *Poltavskiy eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1897, № 8, pp.302-204.

Therefore, the influence of urban traditions on Cossack life had a positive result (education, fashion trends) and a negative one (collapse of traditional Cossack lifestyle, borrowing of a foreign imperialistic and ethnic culture, globalization assuming a higher profile).

Öz

XI Yüzyılın Sonu İle XX Yüzyılın Başlarında Kent Kültürünün Ukrayna Dineper Kırsaldaki Kazaklara Etkisi (Misyoner Rahiplerin İzlenimleri Üzerinden)

Bu makalede, şehir kültürü, modernleşme süreci ve Rusya İmparatorluğu uygulamalarının Ukrayna Dinyeper Kazaklarının gündelik yaşamı ve dini gelenekleri üzerindeki etkisi incelenmektedir. İncelemede kullanılan başlıca kaynak yörede yaşayan köy rahiplerinin gözlemlerinden oluşmaktadır. Rahipler gözlemlerini belirli aralıklarla “diocesan vedomosti” dergisinde kayıt altına almıştır. Para kazanmak ya da ürün ticareti için şehirlere yapılan “vidkhidnytstvo” (mevsimsel iş göçü)’nün Kazakların yaşantılarını etkilediğini vurgulamak gerekmektedir. Bu etkinin sonucunda ailelerin ve tüm kırsal kesimin gündelik yaşamında değişimler meydana gelmiştir. Sonuç olarak moda, kültürel değerlere, dini geleneklere, Ruslaştırma politikasına ait geleneksel algı değişmiştir.

Anahtar Kelimeler: gündelik yaşam, değişim, modernleşme, Kazaklar, kent kültürü, mevsimlik iş göçü

BIBLIOGRAPHY:

- “Arkhistratigo-Mikhaylovskaya tserkov’ sela Komarovki Kobelyakskogo uyezda i eye prikhoda. Istoriko-statisticheskoy ocherk”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1908, No 28.
- Bachyns’ka Olena, *Dunays’ke kozats’ke viys’ko*, 1828-1868, Odesa: «Astroprint» 1998.
- Bur’yanov Aleksandr, “Istoriko-statisticheskoye opisaniye tserkvi i prikhoda seleniya Volontirovki, byvshey kazach’yey stanitsy Akkermanskogo uyezda”, *Kishinevskiy eparkhial’nyye vedomosti*, 1877, No 16.
- Efremov Evtimiy, “Tserkovno-istoricheskoye i statisticheskoye opisaniye Aleksandro-Nevskoy tserkvi i prikhoda s. Serednyakov Gadyachskogo uyezda Poltavskoy eparkhii”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1905, No. 25.
- Kovalenko Gavriil, “Rozhdestvo-Bogorodicheskaya tserkov’ m. Varvy Lokhvitskogo uyezda (Istoriko-statisticheskoye svedeniya po tserkovnym dokumentam)”, *Poltavskiy eparkhial’nyye vedomosti, chast’ neofitsial’naya*, 1900, No 22.
- Lipskiy Vasiliy, “Prikhodskaya letopis’ sela Vishenok Krolevetskogo uyezda”, *Pribavleniye k Chernigovskim eparkhial’nym vedomostyam*, 1875, No 2.

- Pamyatnaya knizhka Poltavskoy gubernii za 1865 g.*, Poltava, 1865.
- Pamyatnaya knizhka Chernigovskoy gubernii na 1861 g.*, Chernigov, 1862.
- Poltavskiye eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1887, No12 .
- Prikhozhnyy Grigoriy, "Selo Ivanovka i ego khramy Khorol'skogo uyezda", *Poltavskiye eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1899, No 26.
- Pirskiy Nikolay, "Istoriko-statisticheskiye svedeniya o m. Perevolochne Kobelyakskogo uyezda, i nakhodyashchegosya v nem Spaso-Preobrazhenskoy tserkvi", *Poltavskiye eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1893, No 14 .
- Solomakha P., "Selo Obolon'ye Krolevetskogo uyezda (neskol'ko slov ko dnyu stoletiya prikhodskogo khrama)", *Pribavleniye k Chernigovskim eparkhial'nyim izvestiyam*, 1901, No10.
- Shch VI[adimir], "Stranichka iz tserkovno-prikhodskoy letopisi", *Poltavskiye eparkhial'nyye vedomosti, chast' neofitsial'naya*, 1897, No 8.

IMAGES OF AN OTTOMAN TOWN IN RUMELI- ETHNODEMOGRAPHIC, ECONOMIC AND URBAN DEVELOPMENT OF ESKIHISAR ZAĞRA, XVTH-XVIITH CENTURIES

Milena Petkova-Encheva*

Abstract

The present article is based on the information preserved in ottoman tax registers (ta-putahir defters) – both detailed and synoptic, XVth–XVIIth centuries, documents preserved at the Oriental department at the National Library in Sofia, travelers' accounts, ottoman chronicles and published memoires. It reveals the etnodemographic changes and the processes of colonization of Muslim population in one of the towns in Ottoman Rumelia–Eskihisar Zağra. It traces back the process of the organization of the urban space and the building of Muslim houses of worship in the town. The last part of the study reveals the economic profile of the settlement.

Keywords: Etnodemographic, Ottoman, colonization, Rumelia, urban architecture

The XVIth century is widely defined as the zenith of the Ottoman Empire indicating the establishment and functioning of the imperial institutions related to the timar system, the imposition of a tax system which affected almost all of the imperial taxpayers, development of the urban settlements–the cities; generally defined as an age of population growth both within the Ottoman Empire and in Europe and development of the urban centers–cities along the vast territory of the Ottoman Empire, considered to be the show-window of the implementation of the imperial model of success. Towns were the places where the dynamics of economic development, changes of the demographic situation and urban structure were easy to be seen. The general trend of development of the imperial cities outlines the imperial framework but an approach revealing the historical development of different cities outlines the micro level where researchers reveal not only the common features matching the imperial trend but also outline the specifics of the urban space in the Ottoman empire.¹

* Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of History, mlnpetkova@gmail.com

¹ Николай Тодоров, *Балканският град XV-XIX век [The Balkan City, XVth–XIXth c.]*, София: Наука и изкуство, 1972, pp. 3-35; Цветана Георгиева, „Градовете и градското пространство [Towns and Urban Space]”, *История на България [History of Bulgaria]*, София: Анубис, 1999, V. 2, pp. 127-156; Светлана Иванова, „Градски живот (XV - първата половина на XVIII век) [Urban Life (XVth–first half of the XVIIIth c.)]”, *Българското общество XV началото на XVIII век [Bulgarian Society, XVth–first half of the XVIIIth c.]*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1999, pp. 119-135; Светлана Иванова, „Градовете в българските земи през XV век [Towns in Bulgarian Lands during XVth c.]”, *Българският петнадесети век [Bulgarian Fifteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий”, 1993, pp. 53-65; Halil İnalçık, *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1973, pp. 35-87; Halil İnalçık, „Village, State and Empire”, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London: Variorum Reprints,

The thesis preserved in the old Bulgarian historiography refer to destructiveness of the Ottoman conquest which lead to flee of population, and the local people had to leave the valleys and settle in newly found villages up in the mountain regions.² Few are the articles and researches on the history of the town of Stara Zagora–the Ottoman Eskihisar Zağra. The old research theses tell the story that the local Christian population was driven out of the town and soon after its conquest by the Ottomans population from Asia Minor was deported.³ This approach in revealing the demographic history of the settlement is based on limited sources which were insufficient to reveal the demographic situation of the town of Eskihisar Zağra.

It is of great importance for researcher to have liable historical sources to trace the demographic development of a certain settlement on the territory of the Ottoman empire. The present article aims to reveal the ethnodemographic structure of the population of the town of Stara Zagora, XVIth–XVIIth centuries, based on information preserved in the tax registers (taputahrir defters)–both detailed and synoptic, of XVth, XVIth and XVIIth centuries, being one of the most popular and eligible sources in the field of Ottoman ethnodemographic studies.⁴ We will use the information from travelers' accounts, ottoman chronicles and memoires in order to present the image of this town during the Ottoman rule.

The Ottoman and foreign accounts and the tax registrations of XVth–XVIIth centuries reveal the dynamics of the demographic changes in these parts of Ottoman Upper Thrace–migrations of Muslim population and the settlement of newly found Muslim villages.⁵ The changes of the ethnodemographic char-

1985, pp. 135-155; Machiel Kiel, "Urban development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Architecture in the Process", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, P. 2, 1989, pp. 80-160.

² Константин Иречек, *История на българите [History of the Bulgarians]*, София: Наука и изкуство, 1999, p. 572.

³ Димитър Илков, *Принос към историята на Стара Загора [Contributions to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908, p. 36; Христо Буюклиев, Величка Койчева, *История на Стара Загора [History of Stara Zagora]*, София: Наука и изкуство, 1966, p. 43.

⁴ Evangelia Balta, *L'Eubée a la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*. Athens: Society of Euboean Studies, 1989, pp. 15-174; Leyla Erder, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550 – 1620", *Middle Eastern Studies*, 1979, V. 15, 3-51; Yusuf Halaçoğlu, "XVI Asırda Çirmen Sancağı'nın Sosyal ve Demografik Tarihi", *Türk Tarih Kurumu*, Cilt IV, 1956, , pp. 1795-1801; Heath Lowry, "The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source of Social and Economic History: Pitfalls and Limitations", Idem, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul: The Isis Press, 1992, pp. 3-18; Maria Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Budapest and New York: Central European University Press, 2006, pp. 12-65, etc.

⁵ Милена Петкова-Енчева, „Поселищна мрежа и гъстота на населението в Източния дял на Тракийската низина през първата половина на XVI век, казите Стара Загора, Чирпан, Нова Загора и Хасково [Settlement Network and Population Density in the Eastern Parts of the Thracian Valley during the First Half of the XVIth century (the kazas of Stara Zagora, Chirpan, Nova Zagora and Haskovo)]”, *Етнически и културни пространства на Балканите, Т.1 Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева [Ethnic and Cultural Spaces in the Balkans. Contributions in Honour of Prof. DSc Tsvetana Georgieva, Part 1 Historical Outlines]*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, pp. 244-288; Idem, "Yukarı Doğu Trakya'daki Yerleşim Ağı: XV. Yüzyıl İkinci Yarısında Hasköy Kazasına Dair Vaka Çalışması", *Dünden bugüne batı trakya uluslararası sempozyumu 23-24 ekim 2014 İstanbul. Bildirler*. İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi, 2016, pp. 27-33.

acteristic of the region lead to the appearance of new buildings, elements of the new urban architecture of the cities—the Ottoman mosques (cami), schools (madrasa), public baths (hamam), etc.⁶ In this article we will try to outline the dynamics in the ethnodemographic structure of the population as well as the appearance of the first monuments of Islamic architecture and further development of the Ottoman buildings in one of the early conquered cities by the Ottomans on the Balkans—the town of Stara Zagora. The research is based on ottoman material—tax registers and poll tax registers (cizye defters), as well as hüccets preserved at the Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey) in Istanbul and the Oriental Department at the National Library “St. St. Cyril and Methodius” in Sofia.

In the Ottoman Balkans the changes of the ethno-religious structure of the population in the cities more often is related to migration and settlement of Muslim population—representatives of military and administrative units as well as religious figures.⁷ In the Ottoman provinces—in cities and villages, registered as

⁶ Страшимир Димитров, „Нови данни за демографските отношения в Добруджа през първата половина на XVI в. [New Data on the Demographic Relations during the First Half of the XVIth c.]”, *Dobrudzha*, 14-16, 1997-99, pp. 278-303; Светлана Иванова, „Градовете в българските земи през XV век [Towns in Bulgarian Lands during XVth c.]”, *Българският петнадесети век [Bulgarian Fifteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1993, pp. 52-61; Светлана Иванова, „Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история [The City of Varna from the Late Medieval Times till the National Epoch—Regional Versus National History]”, *Istorichesko badeshte*, 1003, 1-2, pp. 195-229; Stefka Parveva, “Markets and Fairs: The Village of Sliven in the Sixteenth Century”, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans XVIth-Mid-XIXth Century*, Istanbul: The Isis Press, 2009, pp. 111-130; Румен Ковачев, “Населението на Габрово от средата на XV до края на XVII в. Демографски аспекти и именна система [The Population of Gabrovo – mid. XVth till the end of XVIIth century]”, *Istoricheski pregled*, 1991, 2, pp. 52-63; Idem, “Никополският санджак в началото на XVI век според регистър от Истанбулския османски архив [The Sancak of Nikbolu in the beginning of the XVIth Century according to Data Preserved in Register from the Ottoman Archives in Istanbul]”, *Istoricheski pregled*, 2006, pp. 3-4; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520 – 1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

⁷ Николай Тодоров, *Балканският град...*, [The Balkan City], София: Наука и изкуство, 1972, pp. 25-28; Бистра Цветкова, “За етническия и демографски облик на Видин през XVI век [On the Ethnic and Demographic Features of Vidin during XVIth c.]”, *Izvestiya na etnografskiya institut s muzei*, 1964, 7, pp. 11-24; Вера Мутафчиева, “Видин и Видинско през XV-XVI век. Предговор [Vidin and the Region of Vidin during XVth-XVIth c. Preface.]”, *Видин и Видинския санджак през XV-XVI век vek*, [Vidin and the Sancak of Vidin during XVth-XVIth c.], София: Наука и изкуство, 1975, pp. 5-12; Румен Ковачев, *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век [Register of the Sancak of Nikbolu from the 1480s]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1997, pp. 7-11; Idem, “Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военно-административното и поселищно развитие на Никополски санджак през XVI век [New Acquisitions of Ottoman Registers as Source of Social-economic, Historical-denographic, Military-administrative and Settlement Network Development of the Sancak of Nikboli during XVIth c.]”, *Българският петнадесети век [The Bulgarian Fifteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1996, pp. 215-220; Евгений Радусев, “Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает през първата половина на XVI век [The Ottoman Serhad during the First Half of XVIth Century]”, *Българският петнадесети век [The Bulgarian Fifteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1996, pp. 187-91;

taxpayers are *yörüks*, tatars, craftsmen, representatives of the Ottoman *ulama*, etc, which are an integral part of the newly formed Muslim communities. The first articles on the history of Eskihisar Zağra (modern Stara Zagora) which are not based on Ottoman sources but more likely to represent memoirs, refer to the thesis that soon after the Ottomans captured the city, the local Christians were expelled from its territories and a Muslim population was deported from Asia Minor and settled in Eskihisar Zağra.⁸

The earliest Ottoman source providing information on the ethnodemographic structure of the registered taxpayers in Eskihisar Zagra is detailed tax register of 1518.⁹ The taxpayers dwell in 18 neighborhoods and not a single Christian taxpayer is registered. Thus leads to the hypothesis of a newly found Balkan city result of the migration of Muslim population from Asia Minor.¹⁰ Other researchers suggest that the town of Stara Zagora belongs to that group of Bulgarian urban settlements that existed during the Second Bulgarian Kingdom and later, soon after the conquest by the Ottomans, were repopulated by Muslim colonists.¹¹ It is quite possible to assume that a number of Christian inhabitants might have remained in the town but because of certain specifics in their category were not included in the registration under study. Furthermore, 25.6 % of the registered taxpayers belong to the group of the converts to Islam therefor it is quite possible a certain portion of the newly converted to Islam to be generated from the population of the town along with newcomers from the nearby villages. To explain the lack of Christian population we should trace back the history of the medieval town of Stara Zagora, before it was conquered by the Ottomans.

The Ottomans didn't destroy the city walls when they captured it.¹² The archaeological excavation works witness dwellings of XIIth and XIIIth centuries situated in the center of the modern town. It is quite possible that these dwellings belonged to a medieval neighborhood of the town. The archaeological

---

Мария Калицин, Красимира Мутаfoва, "Предговор [Preface]", *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза [Selected Document on Tarnovo and the Kaza of Tarnovo]*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Климент и Методий“, 2003, pp. 34–37, etc.

⁸ This thesis is expressed in the memoirs of S. Stoykov and D. Ilchev. Ilchev also suggests the expel of Christian population was indicated in the *kadi* records (*sicil*). Стойко Стойков, *Храмът "Св. Николай" в Стара Загора 1834–1934 г. [The Church of St. Nikolai in Stara Zagora, 1834–1934]*, Пловдив: Търговска печатница, 1935, p. 11; Димитър Илков, *Принос към историята на Стара Загора [Contribution to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908, pp. 15–19. Their hypothesis were later reprinted in the history of the town of Stara Zagora published in 1970s. Христо Буюклиев, Величка Койчева, *История на Стара Загора [History of Stara Zagora]*, София: Наука и изкуство, 1966, p. 43.

⁹ BOA TT 77, ff. 459–470.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak. Vakıflar ve temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Vol. 2, Ankara, 1934, pp. 283–296.

¹¹ Machiel Kiel, "Urban Development in Bulgaria during the Turkish Period: The Place of Architecture in the Process", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, P. 2, 1989, pp. 84–87.

¹² Димитър Илков, *Принос към историята на Стара Загора [Contribution to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908, p. 48; Елена Грозданова, „Бунт на населението в Стара Загора през 1751 г. [Revolt of the Population of Stara Zagora in 1751]“, *Voennostricheski sbornik*, 48, 1979, V. 4, pp. 53–66.

researchers reveal the full destruction of the town and the surroundings by the crusaders in the Third Crusade (1189-1190) and the population migrated to the north.¹³ In his memoirs S. Stoykov tells of “*Latin cemetery*” and “*Latin church*” which, after the conquest of the town by the Ottomans was destroyed and at the same place they have built a mosque.¹⁴ During the Second Bulgarian Kingdom the town served as a fortress controlling the horizontal line in the south to Sredna gora Mountain and a guard point at the south end of Zmееvski Pass.¹⁵

The Ottoman historiography—Mevlânâ Mehmed Neşri in his universal history (Cihan-Nümâ) and Sadeddin Effendi’s “*Crown of Histories*” (Tâc üt-Te-vârîh) point the conquest of the city to the legendary Lala Shahin, soon after the conquest of Edirne.¹⁶ The town and the surroundings are described as “*the most beautiful town among the others..., and a great number of Christians was captured by Lala Shahin*”.¹⁷ Though the information is rather general than precise, we could assume that some Christian population might have stayed in the fortress at the time the Ottomans conquered the town.

We could also suggest that the insecure political situation in the region during the late Middle Ages period is what made, if not all, then the majority of the Christian population depart from the city. A small number of them might have stayed in the fortress and were seized by the Ottomans. During the period under study—XVth–XVIIth centuries, the town is kaza of one of the biggest administrative units (sancak) in Rumelia—Paşa sancak.

¹³ Борис Борисов, “Демографските промени през XI–XII век в днешните български земи [Demographic Changes during XI–XII Centuries in Present Bulgarian Lands]”, *Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев [Contribution to 70th Anniversary of Academician V. Guzelev]* *Sbornik v shest na 70-godishninata na akad. V. Guzelev*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, p. 405.

¹⁴ Стойко Стойков, *Храмът “Св. Николай” в Стара Загора 1834–1934 г. [The Church of St. Nikolai in Stara Zagora, 1834–1934]*, Пловдив: Търговска печатница, 1935, pp. 7–11.

¹⁵ Димитър Янков, “Стара Загора от VI–XII век [Stara Zagora, VIth – XIIth c.]”, *Средновековният български град. БИД Научни конференции. [The Medieval Bulgarian City. Reports from Scientific Conferences]*, София: Наука и изкуство, 1998, p. 336.

¹⁶ Detailed review of the suggested dates on the conquest of Edirne see: Halil Inalcik, *The Ottoman Empire, the Classical Age, 1300–1600*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1973, pp. 23–54; Nicoara Beldiceanu, “La conquête d’Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes”, *Travaux et Mémoires. Centre d’histoire et de civilisation byzantines*, V. 1, Paris: Editions E. de Boccard 1965, pp. 439–461; Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul: The Isis Press, 1990, p. 30; Nicolas Vatin, “L’ascension des ottomans (1362–1512)”, *Histoire de L’Empire Ottoman* (Ed. R. Mantran), Paris: Librairie Arthème Fayard, 1989, pp. 44–46; Васил Златарски, *България през XIV и XV век. Лекционен курс [Bulgaria during XIVth–XVth Century. Lectures]*, София: Издателство Изток–Запад, 2005, p. 164; Христо Матанов, Румяна Михнева, *От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571 [From Galipoli to Lepanto: The Balkans, Europe and the Ottoman Invasion 1254–1571]*, София: Наука и изкуство, 1988, pp. 34–70.

¹⁷ We use the Bulgarian translation of the chronicles. *Корона на историите на ходжа Садеддин [Crown of Histories by Hoca Sadeddin]*, Translated by Maria Kalitsin, Велико Търново: Абагар, 2000, pp. 169–172; *Мехмед Нешири. Огледало на света. История на Османския двор. [Mehmed Neshri. Costromata]*, Translated by Maria Kalitsin, София: Издателство на Отечества фронт, 1984, pp. 74–75; Хюсеин, *Бед’а’у’ул-векка’и. (Удивительные события) [Miraculous Events]*, Памятники литературы народов Востока. Большая серия. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, Ч. 1, p. 63a.

As we have already mentioned the earliest tax registration of the population of the town of Eskihisar Zağra is that of 1518. The taxpayers compile the number of 524 households and 245 unmarried all Muslims. Even if the town was depopulated at the end of 14th century, at the beginning of the XVIth century the process has been overcome and the number of the registered taxpayers shows that the town matches the size of the majority of the Balkan cities.¹⁸ The Muslims dwell in 18 neighborhoods (mahalle)–Imaret, Ibrahim Subaşi, Veled-i Ivaz, Cami, Çerçi Murad, Hacı Hasan nam-i diğer Derzi Üsuf, Hacı Malokoç, Cuneyd, Mihaliçlu, Hayran Dede, Kalburci, Hacı Durhan nam-i diğer Culyahhan, Hacı Mahmud, Hamid Fakih, Dabagyan, Havuciler, Hasan Fakih and Hociler.¹⁹

The names of the neighborhoods and the registered taxpayers show that the Muslim community was formed as a result of colonization and migration of Muslims rather than Islamization processes. What played an important role on the formation and stability of the Muslim community was the establishment of waqfs. In Eskihisar Zağra as well as in other early conquered settlements situated south of the Balkan Mountain range (Stara Planina)–Filibe, Aydos, etc, were established one of the earliest waqfs in the former Bulgarian lands.²⁰ It was the waqf institution that provided the necessary substantial conditions for preaching and spread of Islam–building mosques, schools, small shops (dükkâns) in the urban market zone (çarşı), religio-charitable complexes (imaret, külliye), etc.

Sign of the early colonization of Muslim population in the town is the establishment and functioning of a primary Muslim school (mualimhane) in Eskihisar Zağra which was part of the waqf of Mevlana Nureddin in 1489–1490 г.²¹ It is

¹⁸ For this conclusion I have used the scheme suggested by Nikolay Todorov. See: Николай Тодоров, *Балканският град... [The Balkan City...]*, София: Наука и изкуство, 1972, pp. 56-59.

¹⁹ ВОА, ТТ 77, ff. 459-469.

²⁰ Ibid, p. 32; Страшимир Димитров, "Етнически и религиозни процеси сред българската народност през XV-XVII век [Ethnic and Religious Processes in the Bulgarian Nationality, XVth–XVIIth century]", *Balgarska etnografiya*, 1980, 1, pp. 32-34; Антонина Желязкова, "Формиране на мюсюлманските общности и комплесите на балканските историографии [Formation of Muslim Communities and Disadvantages of Balkan Historiography]", *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите [Faith of Muslim Communities on the Balkans]*, V. 1, София: IMIR 1997, pp. 11-13; Михаила Стайнова, "Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии [Islam and Islamic Religious Propaganda in Bulgaria]", *Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы [The Ottoman Empire. The System of Government, Social and Ethno-religious Issues]*. Москва: Наука 1986, pp. 86-97; Светлана Иванова, Росица Градева, "Въведение. Изследване на историята и съвременното състояние на мюсюлманската култура по българските земи – народен и висок пласт [Preface. Researching the Past and the Present of Muslim Culture in Bulgaria: the "popular" and "high" layers]", *Мюсюлманска култура по българските земи [Muslim Culture in Bulgarian Lands]*, V. 2, София: IMIR 1998, p. 21; Evangelia Balta, *Les vakifs des Serrès et de sa region (XVe etXVIe s.). Un premier inventaire*. Athènes: Centre de Recherches Néo-Helléniques F.N.R.S., 1995, pp. 47-48; Vasilis Demetriades, "Vakifs along the Via Egnatia", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Halcyon Days in Crete II, A Symposium Held in Rethymnon 9–11 January 1994*, Rethymnon: Crete University Press, 1996, pp. 85-95.

²¹ ВОА ТТ 26, f. 58; Орлин Събев, *Османските училища в българските земи XV-XVIII век [Ottoman Schools in Bulgarian Lands, XVth–XVIIIth c.]*, София: Любюмъдрие, 2001, p. 223. Part of the incomes of the vakif was also the abattoir (bağhane) and six dükkâns in the town and other possessions in Istanbul. See: Mehmet Tayyib Gokbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar—Mülkler—Mukataalar*. Istanbul: İşaret Yayınları, 2007, pp. 337-338.

stated that the establishment of school network during the XVth and first half of the XVIth centuries was one of the ways of establishment of the ottoman state institutions and power in Bulgarian lands.²² The network of ottoman schools was established and began to function almost a century after the conquest of a certain region.²³ In 1489–1490 a public bath part of the waqf of Şeyh Mehmed bin Üsuf was built near the mosque of Hamza Bey.²⁴

Usually, the Muslim neighbourhoods in towns were established near houses of worship or even around religio-charitable complexes (külliye). Often, the name of the neighbourhoods were the same as those of the worship buildings/ places.²⁵ The data from the registration of refers not only to existing mosques but also a religio-charitable complex which gave the name of the neighborhood Imaret. As we will see, the names of the town's neighborhoods didn't change in the next registrations which is an indication that their names were related to important figures for the Muslim community, religious buildings, etc.

Amongst the taxpayers are registered persons related to the functioning of the mosques and masjids–Muslim religious functionaries such as imams and muezzins.²⁶ The number of the registered imams and muezzins is 15 which reveals that at the time of the registration in 1518 there were a certain number of mosques functioning in the town. An interesting fact, though not a precedent, is that 2% of the religious functionaries were newly converted Muslims.

Data on the urban structure of the town and the ethnoreligious developments provides a synoptic registration of 1530.²⁷ The taxpayers of Eskihisar Zağra dwell in the same 18 neighborhoods from 1518 and refer to 512 households and 203 unmarried, all Muslims. This registration provides information on the dervish lodge Karaca Ahmed situated in the neighborhood Hasan Fakih with two registered dervish şeyhs most probably staying at the dervish lodge. The registrations includes the imaret of Gümlü Bey. The number of the mosques is two and two masjids, though there is no indication in which neighborhood

²² It is considered that the Ottoman conquest of the Balkans followed three directions: Via Egnatia, Via Militaris and the third one followed the Valley of Tundzha River then passed the lowest parts of the Balkan mountain range heading to Silistra and the territory of present Romania. See: Александър Антонов, "Към въпроса за организацията на мензилската система в българските земи през XVI-XVIII век [On the organization of the menzil system in Bulgarian Lands, XVIth–XVIIIth c.]", *Пручевания в чест на проф. Вера Мутафчиева [Contributions in Honor to Prof. Vera Mutaftchieva]*, София: AMICITIA 2001, pp. 35-37.

²³ Орлин Събев, *Османските...*, pp. 256-270.

²⁴ Mehmet Gökbilgin, XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar –Mülkler–Mukataalar..., pp. 27-28.

²⁵ Светлана Иванова, "Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни [Urban Communities and the Cult of Muslims and Christians]" *Турското завоевание и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници [The Conquest by the Turks and the Faith of the Balkan People According to Data from Historical and Literary Sources]*, Велико Търново: Издателство Велико Търново, 1992, pp. 128-133.

²⁶ Detailed information on religious functionaries in Bulgarian lands see: Stefka Parveva, "Urban Representatives of the Ulema in Bulgarian Lands in the Seventeenth Century", *Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – mid-19th Century*, Istanbul: The Isis Press, 2009, pp. 139-178.

²⁷ BOA TT 370, ff. 67-76.

of the town were situated. The number of the public baths is five. Though they were not included in the registration of 1530 we could assume that the small shops (dükkâns) and the primary religious school were still functioning.

A detailed register of 1570 provides much more interesting information on the urban and ethno-religious structure of the registered taxpayers in Eskihisar Zağra.²⁸ The data refers to 697 households and 45 unmarried Muslims and 10 non-Muslims (listed as nefer). The Non-Muslims are registered in the neighborhood of Köni which appears for the first time in the tax registrations. Eight of the non-Muslims are registered as newcomers (preseleç), i.e. 21 % of the taxpayers of the Christian neighborhood Köni are newcomers most probably from the surroundings of the town. The Muslim community is represented in the same neighborhoods as in the registrations of 1518 and 1530 only the number of the registered Muslim taxpayers has increased with 100 households. The growth of the numbers of the populations during the second half of the XVIth century is a trend common in other towns and parts of the Ottoman Rumelia and Europe, though with some exceptions in Anatolia.²⁹ The rise of the population is related to the ongoing migration processes from Anatolian lands to Rumelia as well as the growth of the population in the Balkan provinces itself.

The number of the converted to Islam in 1570 is 94, i.e. 9.6 % of the Muslims in Eskihisar Zağra, registered as taxpayers of the Muslim neighborhoods. We could assume that this number didn't affect the growth of the Muslim community in the town but it is rather an evidence on the small size of the Christian community that could not ensure a high degree of integration and keep its members. 12 of the converted to Islam are freed slaves, 19 are waqf reaya. In four of the

²⁸ BOA TT 494, ff. 421–436.

²⁹ Вера Мутафчиева, "Видин и Видинско през XV–XVI век. Предговор [Vidin and the Region of Vidin during XV–XVI c. Preface.], *Видин и Видинския санджак през XV–XVI век век*, [Vidin and the Sancak of Vidin during XVth – XVIth c.], София: Наука и изкуство, 1975, pp. 48–49; Светлана Иванова, "Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история [The City of Varna from the Late Medieval Times till the National Epoch – Regional Versus National History]", *Istorichesko badeshte*, 1003, 1–2, pp. 195–229; Махиял Кийл, "За създаването и ранната история на град Трявна в България [On the Establishment and Early History of the Town of Tryavna in Bulgaria]", *Хора и селища в България през османския период. (Събрани съчинения)* [People and Settlements in Bulgaria during the Ottoman Period. *Variorum Reprints*], София: AMICITIA, 2005, 251–263; Ibid., "Tatar Pazarcik. The Development of an Ottoman Town in Central-Bulgaria or the Story of how the Bulgarians conquered Upper Thrace without firing a shot", Klaus Kreiser, Christoph Neumann (eds) *Das osmanische Reich und seinen Archivalien und Chroniken, Nejat Göyünc zu Ehren*, Istanbul: F. Steiner Verlag, 1997, pp. 31–67. Eadem, "H'razgrad - Hezargrad - Razgrad, The vicissitudes of a Turkish town in Bulgaria (Historical, Demographical Economic and Art Historical Notes)", *Turcica XXI–XXIII*, 1991 (Mêlanges offerts à Irène Mèlikoff), pp. 495–563; Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les données statistiques des cahiers de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1 (1957) 1, pp. 9 – 36; Halil İncalçik, "The Empire's Population and Population Movements", *An Economic and Social History of The Ottoman Empire (Ed. H. İncalçik & D. Quartaert)*, New York: Cambridge University Press, 1994, pp. 25–41; Michael Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600*, London – New York: Oxford University Press 1972, pp. 13–68; Leyla Erder, Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia 1550–1620", *Middle Eastern Studies*, Vol. XV, 3, 1979, pp. 328–345.

town's neighborhoods are registered 11 members of Muslim heterodox orders which might have affected some of the registered Non-Muslim taxpayers to convert to Islam. There were two dervish lodges in the town—the zaviye Karaca Ahmed in the neighborhood Hasan Fakih and zaviye Doğan Bali located in the near surroundings of the town. An interesting fact is the presence of representatives of the Janissaries in six of the town's neighborhoods. Regardless the circumstances that provoked the non-Muslim population to convert to Islam—to change their social status, waqf reaya, become members of the military elite (askeri) or influenced by the representatives of the heterodox orders, the percent of islamization 9.6 % reveals that this conversion was not result of a planned and strong-will government policy of Islamization of the population but shows the aspiration of the local population for a better place in the social hierarchy of the Ottoman society and economic prosperity. In 10 of the neighborhoods of Eskihisar Zağra were registered 34 households and one unmarried representative of the yörük organization which is described as one of the factors for the spread of Islam in the Ottoman empire.³⁰ Nevertheless, their presence is a mark of the colonization processes in the countryside and most probably traces one of the ways that led to the sedentarization of the semi-nomadic groups. The representatives of the Ottoman ulama are registered at the Muslim houses of worship: one hatib who also took the position of muezzin in the neighborhood of Cami Atik.³¹ The total of the registered imams in 1570 is 32 and those of the muezzins 24.³² The increasing numbers of the religious functionaries is related to the growth of the registered Muslim community in the town.

Amongst the taxpayers were registered four seyyids in the neighborhood of Cami Atik. This title was conferred upon the descendants of the Prophet Muhammad and in the Ottoman State they enjoyed some privileges and tax alleviations.³³

The Muslim community is 95 % of the registered taxpayers in the town and 0.6 % of them are registered as people without permanent residence (haymane)—most probably new comers from the villages from the surroundings of Eskihisar Zağra. At the end of the XVIth century the Muslim community continuous to be the biggest one in the town with well-presented social hierarchy, dwelling in 18 neighborhoods.

Data on the urban structure of the city provides the tax registration of 1570 and documents preserved at the National Library “St.St. Cyril and Methodius” in Sofia. It refers to several mosques, masjids and dervish lodges:

The mosque of Mustafa Efendi—the registration doesn't provide information where it was situated. Evidence on the same mosque, still functioning

³⁰ Страшимир Димитров, “За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилационните процеси [On the Yörük Organization and its Role in the Islamization Processes]”, *Vekove*, 1987, 1-2, pp. 33-43.

³¹ BOA TT 494, f. 422.

³² BOA TT 494, f. 422-430.

³³ BOA TT 494, f. 422.

during the first half of the XVIIth century, is hüccet-i zahriye of 27. 01 1648–14. 01 1649 providing information on the imam of the mosque Hüseyin Halife³⁴ The same document mentions the name of the previous imam of the mosque Abdel Rahman.

The mosque of Hacı Mustafa–located in the neighborhood of Çerci Murad. Osman was the appointed muezzin at the time of the compilation of the tax register.³⁵

Masjid Hacı Mustafa, located in the same neighborhood of Çerci Murad and the name of the imam is Mehmed Çelebi.

The Old Mosque (Cami atik)–the Hamza Bey mosque is the earliest Ottoman architecture monument built in the town of Eskihisar Zağra and preserved till present.³⁶ In this area was formed the central zone of the Ottoman town. The published memoirs of Dimitar Ilkov reveal that near the Hamza Bey Mosque was the market zone (çarşı) and the bedasten Taşhan built during 1408–1410 to the west end of the çarşı.³⁷ The data of the registration of 1570 refers to Mustafa Iskender and Fethi–both muezzins at Hamza Bey Mosque. The documents hüccet-i zahriye from XVIIth century provide information on: Mevlana Ahmed Effendi, imam, 17. 06. 1635³⁸, Abdulah bin Ahmed, hatib, 14. 04. 1636³⁹, Mehmed bun Üsuf–hatib, 20. 10. 1656–8. 10. 1657⁴⁰, Ibrahim–imam, 22. 04. 1684⁴¹

Masjid Hacı Sinan–the registration doesn't provide information on its location. It mentions Ahmed halife–imam, Mustafa–imam and muezzin, Hüseyin Üsuf–imam, Mahmud Ahmed–muezzin, all serving at the masjid of Hacı Sinan.

Masjid Hacı Mehmed–no information on its location, the registration contains data on Abdel Rahman–imam, and Mustafa bin Üsuf serving at the masjid.

Masjid Hacı Hasan located in the neighborhood of Malkoç and Şaban Mahmud–imam, Mehmed Nasuh–muezzin at the masjid.

Though, there is no data on mosque or other Muslim house of worship in the neighborhood Imaret, we could assume from its name that there was one functioning for sure, for one of its taxpayers is registered as “muezzin at the masjid in the neighborhood of Imaret.

A mosque located in the neighborhood Dabagan. The registration of 1570 contains data on a masjid as well, no information on the name of the two houses of warship. Mehmed Eldin Ali–imam and Mehmed Musa–muezzin were serving at the masjid.

³⁴ Национална библиотека „Св. Кирил и Методий“ (НБКМ), (National Library “St. St. Kiril and Methodius”), Ор. О, (Oriental department), Ф. 93 А, а. е. , 10; Ф. 93, а. е. , 144.

³⁵ ВOA ТТ 494, f. 425.

³⁶ Димитър Янков, “Стара Загора от VI–XII век [Stara Zagora, 6th – 12th c.]”, *Средновековният български град. БИД Научни конференции. [The Medieval Bulgarian City. Reports from Scientific Conferences]*, София: Наука и изкуство, 1998, p. 331.

³⁷ Димитър Илков, *Принос към историята на Стара Загора [Contributions to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908, p. 50.

³⁸ НБКМ, Ор. о. , Ф. 93 а , а. е. , 27.

³⁹ НБКМ, Ор. о. , Ф. 93, а. е. 143; Ф. 93 А, а. е. 28.

⁴⁰ НБКМ, Ор. о. Ф. 93, а. е. 154.

⁴¹ НБКМ, Ор. о. Ф. 93, а. е. 156.

The detailed registration of 1570 provides information on three masjids located in the neighborhood of Hacı Mahmud.

A mosque and masjid existed in the neighborhood Alıca masjid. Mehmed Murad–imam, Şaban Mehmed–muezzin were serving at the masjid and Mustafa Halife–imam and hatib, Mehmed Ismail–muezzin, were serving at the mosque.

The registration of 1570 mentions the name of Ahmed Hüseyin–imam at the mosque in the neighborhood of Malkoç, though there is no information on the name of the mosque.

It is obvious that the number of the Ottoman worship buildings has increased compared to that of two mosques and two masjids in the registration of 1530. The six mosques and five masjids in the registration of 1570 are evidence on the organization of the urban space and also could satisfy the daily needs for prayers of the Muslim community.

The detailed information of 1570 contains data on dervish lodges in the town of Eskihisar Zağra. Three of them were located in the neighborhood of Hasan Fakih, one of dervish lodges was named Karacı Ahmed. Most probably this is the same dervish lodge registered also in 1530. Another three dervish lodges were registered in the neighborhood Hayran dede.

A registration of extraordinary levies (*avâriz*) of 1675–1676 provides information on another dervish lodge in the neighborhood of İbn Avaz with 15 taxpayers, seven amongst them registered as *yörüks*.⁴²

The only Ottoman monument preserved in Stara Zagora nowadays is Hamza Bey Mosque, the Old Mosque. It was the biggest and oldest Ottoman worship building around which has formed the core of the ottoman market place in the town. This process began most probably at the beginning of the XVth century for the mosque was built around 1409. The Hamza Bey Mosque represents a solid block with dimensions 19.53 m–27.24 m. The prayer hall and the gallery are quite big bearing in mind the time of its reconstruction. The inner space is covered by a huge dome and the walls of the mosque are 1.55 m thicker than the usual for mosques of this size in order to withstand the weight of the dome. The archs do not rest on pilasters but rise directly from the walls. The interior is illuminated by a series of three windows in the walls, two in the low and one in the high, and 12 windows in the dome's drum. All windows were replaced since the time of the original reconstruction of the mosque, some of them have been filled with stone blocks. A special attention must be paid to the outer gallery of Hamza Bey Mosque. It does not show the usual form of three to five domed sectors, as it is the usual image for mosques from the second half of the XVth century. This mosque has two large domes on both sides of the central hall, which is relatively narrow—a sign of an older architectural tradition. Another element witnessing this old tradition is the double colonnade on the both sides of the gallery. The minaret of the mosque was at the top of the wall where the gallery began. Its

⁴² BOA MMD 2442.

entrance was situated in the inside, in the prayer hall. The minaret of Hamza Bey Mosque was destroyed in 1984.⁴³

A date of reconstruction of the mosque is written in a stone sign (tahrir) above the door of the prayer hall. The year is 1209 H (31.07.1859–20.06.1860) and it represents a later reconstruction of the mosque and not the time of its building. Evliya Çelebi also mentions about a epigraph of the mosque.⁴⁴

The epigraph says that it was built during the reign of Emir Süleyman and Evliya Çelebi mentions that Hamza Bey belonged to the askeri man of Musa Çelebi. If we stick to the information from the epigraph, then, most probably Hamza Bey was from the military man of Süleyman Çelebi. At the time of 1408 these territories were under the reign of Suleiman and quite possible the mosque was built by 1408. On the other hand, what Evliya Çelebi mentions might refer to a later period, when Hamza Bey might have become part of the Musa Çelebi military man.

The memoires of Ilkov mention that at the time of the building of the mosque the local Christian population rebelled.⁴⁵ We could assume that this might refer to the participation and the support of the Christian population given to Musa Çelebi during his actions to ascend to the throne in Edirne.⁴⁶

It is hard to identify the historical personality of Hamza Bey because of the insufficient and contradictory information about him. There are some historical personalities that lived in the beginning of the XVth century. Besides the above mentioned hypothesis about Hamza Bey and Süleyman and Musa Çelebi, another possibility is Biçeroğlu Hamza Bey who was military functionary during the reign of Mehmed I, appointed as tutor of the future sultan Murad II. There are also some other historical figures mentioned as Hamza Bey—the one who built a big mosque in Thessaloniki, and etc.⁴⁷

The researchers reveal that existed a library close to the Hamza Bey mosque which was also established by Hamza Bey. At present no one has found a manuscript that was kept in that library.⁴⁸ If not a founder, we could assume that Hamza Bey could have donated books to the library.

⁴³ Mahiel Kiel, "Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace", *Bellesten*, C. 38, Ankara: Sayı 152'den Ayri basimi, 1974, pp. 635 – 654; Ibid, "Urban development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Architecture in the Process", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, P. 2, 1989, pp. 80-160; Eadem, "Urban development in Bulgaria in the Turkish Period,» in: K. H. Karpat, (ed.), *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Istanbul: The Isis Press, 1990, pp. 79-158.

⁴⁴ Димитра Гаджанов, "Пътуването на Евлия Челеби през българските земи през средата на XVII век [The Journey of Evliya Çelebi in Bulgarian Lands in the middle of the 17th Century]", *Periodichesko spisanie*, 1909, V. 21, 70, sv. 9-10, pp. 639 – 724.

⁴⁵ Димитър Илков, *Принос към историята на Стара Загора [Contributions to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908, p. 35.

⁴⁶ Христо Матанов, Румяна Михнева, *От Галиполи до Лепанто: Балканите, Европа и османското нашествие 1354-1571 [From Galipoli to Lepanto: The Balkans, Europe and the Ottoman Invasion 1254-1571]*, София: Наука и изкуство, 1988, pp. 70-145.

⁴⁷ Ибрахим Татарлъ, "Турски култови сгради и надписи в България [Turkish Houses of Worship and Epigraphs in Bulgaria]", *Godishnik na Sofiyskiya universitet–FZF*, 1966, V. 60, pp. 576-613.

⁴⁸ Михаила Стайнова, *Османските библиотеки в българските земи XV – XIX век [Ottoman*

The story by Evliya Çelebi mentions that Hamza Bey founded a primary Muslim school, which was the most beautiful school among the 42 functioning in town. The story continues with information on many waqfs of Hamza Bey. We could assume that if there existed a library founded by Hamza Bey, most probably this was a huge collection of books or manuscripts donated to the school and the mosque.⁴⁹

Economy

The information on the agrarian economy of the town and the surrounding area from the late medieval period, though too fragmentary and insufficient, refers to well organized and agrarian fields near the town, where the crusaders found vineyards and orchard gardens.⁵⁰

The data from the detailed tax registrations of XVIth century provides sufficient information to outline the frameworks of the economic development of the Ottoman town of Eskihisar Zağra.

The data on the economic activities of the registered taxpayers during XVIth century is presented in Table 1.

Table-1

Taxes	TT 77, 1518	TT 494, 1570
	498 Muslim households reaya; 14 müselem yamak; 4 yağci, 1 tovica, 2 celep, 1 eşkinci, 1 yovaci и 1 eşkinci canbaz; 245 unmarried Muslims;	514 Muslim households reaya; 31 imams and hatibs (nefer); 25 muezzins; 23 eşkinci, celep, canbaz; 32 reaya vakf Medina, 3 sipahi zade; 37 unmarried Muslims; 27 Christian households; 10 unmarried Christians
Resm-i benak ⁵¹	-	936 (akçe)
Ispenç ⁵²	-	920
Cizye	-	2650 ⁵³
Thithe on wheat	-	3 mud; 430 (akçe)
Thithe on barley and other cereals	-	3 mud; 300 (akçe)
Orchards	1 764 (akçe)	1 500 (akçe)

Libraries in Bulgarian Lands, 15th – 19th c., София: Наука изкуство, 1982, p. 147.

⁴⁹ Михаила Стайнова, Османските..., p. 148.

⁵⁰ Димитър Ангелов, "По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI-XIV век [On the Economic Characteristics of Bulgarian Lands, XIth-XIVth c.]", *Istoricheski pregled*, 1951, 4-5, pp. 432-433.

⁵¹ Basic land tax paid by Muslim reaya.

⁵² Basic land tax paid by Non-Muslim reaya.

⁵³ The income from the cizye is registered as mukataa, and represents the total of the collected taxes paid by the Non-Muslims in the kaza of Eskihisar Zağra and Kızıl Ağaç.

Vineyards (an bagat şehir)	1 410 (akçe)	300 (akçe) payed by the Christians; 1000 (akçe) payed by the Muslims
Beehives	1 100 (akçe)	200 (akçe)
Vegetable gardens (bostan)	30 (akçe)	450 (akçe)
Chickpea	5 (akçe)	45 (akçe)
Tithe on onion and other (müneviya)	16 (akçe)	200 (akçe)
watermills (esiab)	bab 23 ; 630 (akçe)	20 bab each 30 (akçe) total 600 (akçe)
mukataa ⁵⁴ of the abattoir (başhane) and rent of the dükkâns of Nureddin and Noktacı zade	6 560 (akçe)	7 000 (akçe) ⁵⁵
Mukataa of bozahane	7 000 (akçe)	5 000 (akçe) ⁵⁶
Mukataa bac-i bazar	7 500 (akçe)	6 500 (akçe) ⁵⁷
Mukataa of cereal market	8 500 (akçe)	8 000 (akçe) ⁵⁸
Niyabet, arusane	9 000 (akçe)	6 400 (akçe)
Hassa of walnut trees and orchards	300 (akçe)	104 (akçe) ⁵⁹
Hassa-i çair (medows)	300 (akçe)	
Bac-i fuçi (barrels of wine)	-	300 (akçe)

⁵⁴ Detail information on mukataa see: Linda Darling, *Revenue-raising and legitimacy. The Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1996, pp. 123-135.

⁵⁵ Registered as mahsul in 1570 registration.

⁵⁶ Registered as mahsul in 1570 registration.

⁵⁷ Registered as mahsul in 1570 registration.

⁵⁸ In 1570 the tax is registered as resm-i kapani and the earlier registration on 1518 is registered as mukataa-i kapan.

⁵⁹ In the registration of 1570 the amount refers only to walnut tree gardens.

We shall start with the description of the city boundaries – the zone where the citizens could practice agriculture.

The Town Territory

A description of the town boundaries is included in a detailed roster compiled during the reign of sultan Ahmed I. *“Boundaries of the mentioned (mezbur) town [Eskihisar Zağra]: start from the top side of the main watermill of Evliya Uzun Utalı and passes by the place where water is collected. [From then on] to the fortified Derbend⁶⁰ and reaches the valley and Kılıç field and Buyuk Tepe. From there [the boundary] passes near the lower part of the tarla of Sefer Beşe. From there passes by a little forest and the meadows of Ali Voyvoda and riches four pear trees and swampland. From there [passes] near the cornfield of Mustafa Çauş and reaches the road leading to Penbeci village. Then it goes to the cornfield of Ine han [...?]. From there [the boundary] passes by the road to the village Kara Köpeklü and reaches the cornfield (tarla) of Mehmed Ağa and the meadows of Ali Efendi, then goes to a forrest and reaches the boundary of Evlya Uzun [...?] Kara Dağ. From there [passes by] the valley with the apricot trees and reaches the wells of Kurd [...?] and ends.”⁶¹*

The description of the town boundaries provides information on land properties of representatives of the askeri – the cornfields of Sefer Beşe and Mustafa Çavuş. We could assume that this information is an evidence of the process of the spread of askeri çiftlik in the region of the Thracian valley, though we could not define the size of the mentioned cornfields. Nevertheless, they are indicative of the engagement of the representatives of askeri in land possession. Out of this matter is the issue whether these fields were used for household maintenance or, more likely, were an investment in land property. The citizens could practice agriculture also within the village boundaries of Ahad Viranı.⁶²

In the beginning of the XVIth century (1518) the tiths paid by the citizens didn't defer much from the tiths paid by the peasants from the surrounding area. The share of the cereals is 3404 akçe, comprising 7.1 % of the total tax income of the city.⁶³

The citizens produced not only wheat, barley and other cereals but were also engaged with vineyards. The share of the vineyards is 2.3 % in 1518 and 2.2 % in 1570. Detailed information on the vineyards of the town of Eskihisar Zağra is available in the travelers' accounts of XVIIth century. Johan Von Kinds-

⁶⁰ Probably the village of Kilisacik Derbend, modern Zmeevo, situated 2 km north of the town of Stara Zagora.

⁶¹ BOA, TT 721, f. 231.

⁶² BOA, TT 77, f. 480, TT 370, f. 71, TT 494, f. 495-6.

⁶³ The value of wheat or other cereals is not recorded in the register of 1518 and there is no mention of the taxable amount of cereals. The same situation could be observed for part of the settlements belonging to the kaza of Stara Zagora. In the town's total income, however, the amount of all other taxations is registered. We have estimated the approximate amount of the cereals as the total revenue of the town is deducted the sum of the levies that were entered in the register of 1518. BOA TT 77, f. 469.

berg states: "Eskihisar Zağra was a town with eleven mosques and a bedasten for the merchants...The land between Edirne and Eskihisar Zağra is rich of fields and meadows and small hills. The town is situated at the foot of a hill called "Derbend" with lots of vineyards in this area. Though one can see a lot of vineyards on his way from Edirne to Eskihisar Zağra, the local vineyards are excel in their best quality."⁶⁴

A bigger share compared to that of the vineyards was the share of the orchards – 3.7% in 1518 and 2.4% in the registration of 1570. The impressive areas with orchards were described also in the traveller's account of Louis-Auguste Félix de Beaujour.⁶⁵

In XIX century William McMichael noticed "vineyards, all kinds of orchard trees..."⁶⁶

The share of the vegetable gardens is 0.1 % in 1518 and 1.1% in the registration of 1570. I assume that the vegetable gardens were situated near Sazliyka river, which at the end of the XIXth century marked the eastern border of the town. The memoirs of D. Ilkov and H. Georgi Slavov reveal that the vegetable gardens of the citizens were situated near the same river.⁶⁷ Most probably a great number of the citizens were engaged with the orchards and the vegetable gardens and practiced agricultural activities.

The Market Place of Eskihisar Zağra

The earliest preserved information on the functioning of butchers and abattoir at the waqf of Nureddin is preserved in the registration of 1489 г.⁶⁸ This information matches the story by Ilkov who in his memoirs mentions that the market place of the town was constructed within the city walls from the Medieval period. These first small shops (dükkâns) established the core of the market place—the çarşı. The butchers and the abattoir were functioning in the XVIth century. Usually in the different Ottoman cities the dükkâns were part of the waqf possessions.⁶⁹

The building of the bedasten was in 1408-1410 which as in other Ottoman towns was a big stone building that served for different trade activities.⁷⁰

⁶⁴ Немски и австрийски пътеници за Балканите XVII-средата на XVIII век [German and Austrian Travelers' Accounts for the Balkans], София: Наука и изкуство, 1986, p. 146.

⁶⁵ Френски пътеници за Балканите XV-XVIII век [French Travelers' Accounts for the Balkans, XVth–XVIIIth c.], София: Наука и изкуство, 1975, pp. 410-411.

⁶⁶ Английски пътеници за Балканите (края на XVI – 30те години на XIX век) [English Travelers' Accounts for the Balkans (end of XVth–1920s)], София: Наука и изкуство, 1987, pp. 555-556.

⁶⁷ Хаджи Георги Славов, "Статистическо описание на каазата Ески Заара [Statistic data on the kaza of Eski Zagra]", *Tsarigradski vestnik*, 8, 1858, p. 34.

⁶⁸ BOA TT 26, f. 67.

⁶⁹ The majority of the kasab dükkâns belonged to vakf. See: Suraiya Faroqhi, *Town and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 160.

⁷⁰ Светлана Иванова, "Градски живот (XV - първата половина на XVIII век) [Urban Life (XVth–first half of the XVIIIth c.)", *Българското общество XV началото на XVIII век [Bulgarian Society,*

Important trade buildings with huge economic importance were the state grain barns and state scales for measuring goods.⁷¹ The income of these activities compiled the share of 4.5 % in 1518 and 5.6 % in the registration of 1570.

The biggest share compiles that of the crafts related to the stock breeding. We should remind that one of the town's neighborhood was named Dabagan, and dabags were 42 of the registered taxpayers in 1518 and 50 in 1570. They were engaged in the primary treatment of the leather and provided raw material for shoemakers, tailors, etc. The next share is that of the shoemakers (pabukçi)–18 in the registration of 1518 and 14 in 1570; Paşmakçi (also shoemakers) were seven of the registered taxpayers in 1518 and nine in 1570; Kefşkir who were also shoemakers were five in 1518 and their number increased to 20 in the registration of 1570.

Table-2

Craftsmen	1518	1570
	1	2
Dabagân ¹	42	50
Nicar ²	2	5
Saraç ³		5
Kasab ⁴	12	10
Kefşkir ⁵	5	20
Pabukçi ⁶	18	14
Paşmakçi ⁷	7	9
Sofu ⁸		2
Berber ⁹	2	4
Hiyat ¹⁰	6	11
Atarci ¹¹	2	6
Nalbant ¹²	3	7
Dabah ¹³		1

In columns one and two we have entered the number of the craftsmen.¹ Engaged with the primary treatment of the leather;² Carpenter;³ Engaged with the secondary treatment of the leather;⁴ Butchers;^{5, 6, 7} Shoemakers;⁸ Engaged with wool treatment;⁹ Barber;¹⁰ Tailor;^{11 12} Blacksmith;¹³ Cook.

A large share of the tax revenues of town of Stara Zagora was the revenue from market fees. Market fees-baç, are mentioned in the earliest legislation of the Ottoman Sultans. The fee was to accompany any transaction carried out at the local town hall, except for the purchase and sale of real estate. The market

XVth–first half of XVIIIth c.], София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, p. 119.

⁷¹ Бистра Цветкова, *Проучвания на градското стопанство през XV-XVI век [Study on the Urban Economy, XVth–XVIth c.]*, София: Наука и изкуство, 1972, pp. 34–35.

fee was implied and/ or when the goods are brought into the city if they come from outside or when they are brought to the market and in the course of the sale itself, if the goods are of local origin.⁷² In the case of Stara Zagora, the market tax concerns landed cereals—probably surpluses from the farms of the peasants from the nearby town, who were selling them at the city market.⁷³

At the beginning of the XVIth centuries the tax registrations provide information on the Muslim town of Eskihisar Zağra, where not a single Christian is registered as taxpayer. Its size matches the size of the majority of the Balkan towns. The Muslims are registered as taxpayers in 18 neighborhoods. The Muslim community is result of colonization and migration processes rather than Islamization. The hypothesis of colonization of Muslim population is evidenced by the big number of the unmarried Muslim taxpayers, as well as notes, written after certain names such as: Karaman, Saruhan, Aydın, etc. The process of Islamization at the turn of the century is most intense. According to the 1518 registration, this is 25.6 % of the payers. This could be a sign of the existence of a Christian community in the city, but Christian households have been registered according to the sources under study in the second half of the XVIth century, when the new Christian neighborhood appeared in town of Stara Zagora. Muslims are 95 % of the city's inhabitants. The total number of registered households in the city is increasing compared to the number of registrations for 1518 and 1526–27, which is in line with the urban population growth observed in the Balkans and many regions of Asia Minor. It could be the result of continuing migrations of population of Asia Minor. The Muslim houses of worship—mosques, masjids, in each of the city's neighborhoods, witness not only for the existing Muslim community in the city but also is a clear sign for the construction and presence of elements of Islamic urban architecture in Stara Zagora during the XVth–XVIIth century. The Muslim and the Christian communities are engaged in land cultivation as well as crafts. Though there is no direct data on the stock breeding we could assume that some citizens kept at least a pair of oxen to plough the fields. The majority of the craftsmen among the taxpayers are engaged with leather and fur (Dabagan neighborhood) which implies if not for stock-breeding in the town, then stock-breeding in the surroundings of Eskihisar Zağra. At the beginning of the XVIIth century, the description of the town boundaries evidence the process when representatives of the askeri showed interest in landholding.

⁷² Бистра Цветкова, Проучвания..., pp. 21–23.

⁷³ Ibid, p. 24.

Öz

XV-XVII Yüzyıllarda Rumeli'de Bir Osmanlı Kasabası: Eskihisar Zağra'nın Etnodemografik, Ekonomik ve Kentsel Gelişimi

Bu makale 15. ve 17. yüzyıla ait mufassal ve icmal tapu tahrir defterlerine, Sofya'da Milli Kütüphanenin Şarkiyat Bölümünde muhafaza edilen belgelere, seyahat raporlarına, Osmanlı kroniklerine ve yayınlanmış hatıratlara dayanmaktadır. Osmanlı Rumelisinin bir kasabası olan Eskihisar Zağra'da etnik-demografik değişim ve Müslüman nüfusun kolonizasyonunu ortaya koymaktadır. Kasabada şehir mekanının organizasyonu sürecini ve Müslüman ibadethanelerinin inşasını araştırmaktadır. Çalışmanın son bölümü yerleşimin ekonomik yapısını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etno-Demografya, Osmanlı, Kolonizasyon, Rumeli, şehir mimarisi.

Sources:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey

TT 27; BOA TT 77; BOA TT 370; BOA TT 494; BOA TT 721; BOA ММД 2442.

Natsionalna biblioteka "Sv. Sv. Kiril I Metodiy (NBKM), Op. o. (Orientaliski otdel) Ф. 93 А, а. е. , 10, а. е., 28; Ф. 93, а. е. , 27, а. е. , 143, а. е. 144, а. е. 154, а. е. 156.

BIBLIOGRAPHY

Angelov, D., "Po Vaprosa za stopanskiya oblik na balgarskite zemi prez XI-XIV vek) [On the Economic Characteristics of Bulgarian Lands, XIth-XIVth c.]", *Istoricheski pregled*, 1951, 4-5, pp. 420-440.

Angliyski patepisi za Balkanite (kraya na XVI – 30te godini na XIX vek) (Ed. M. Todorova), [English Travelers' Accounts for the Balkans (end of XVth-1920s)], София: Наука и изкуство, 1987.

Antonov, A., "Kam vaprosa za organizatsiyata na menzilskata Sistema v balgarskite zemi prez XVI-XVIII vek).[On the organization of the menzil system in Bulgarian Lands, XVIth-XVIIIth c.]", *Prouchvaniya v chest na prof. Vera Mutafchieva*, [Contributions in Honor to Prof. Vera Mutafchieva], София: AMICITIA 2001, pp. 35-37.

Balta, E., *Les vakifs des Serrès et de sa region (XVe etXVIe s.). Un premier inventaire.* Athènes: Centre de Recherches Néo-Helléniques F.N.R.S. 1995.

Balta, E., *L'Eubée a la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*, Athens: Society of Euboean Studies, 1989.

Barkan, Ö. L., "Essai sur les données statistiques des cahiers de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I (1957) 1, pp. 9-36.

- Beldiceanu, N., "La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes", *Travaux et Mémoires. Centre d'histoire et de civilisation byzantines*, V. 1, Paris : Editions E. de Boccard, 1965, pp. 439-461.
- Borisov, B., "Demografski promeni prez XI-XII vek v dнешnite balgarski zemi) [Demographic Changes during XI-XII Centuries in Present Bulgarian Lands]", *Sbornik v shest na 70-godishninata na akad. V. Gyuzelev [Contribution to 70th Anniversary of Academician V. Gyuzelev]*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, p. 405.
- Buyukliev, H., Koicheva, V., *История на Стара Загора [History of Stara Zagora]*, София: Наука и изкуство, 1966.
- Cook, M., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London–New York: Oxford University Press, 1972.
- Darling, L., *Revenue-raising and legitimacy. The Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden-New York-Köln: Brill, 1996.
- Demetriades, V., "Vakifs along the Via Egnatia", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Halcyon Days in Crete II, A Symposium Held in Rethymnon 9 – 11 January 1994*, Rethymnon: Crete University Press, 1996, pp. 85-95.
- Dimitrov, Str., "Etnicheski i religiozni procesi sred balgarskata narodnost prez XV-XVII vek [Ethnic and Religious Processes in the Bulgarian Nationality, XVth–XVIIth century]", *Balgarska etnografiya*, 1980, 1, pp. 22-54.
- Dimitrov, Str., "Za yurushkata organizatsiya I rolyata i v etnoasimilatsionnite protsesi [On the Yörük Organization and Its Role in the Islamization Processes]", *Vekove*, 1987, 1-2, pp. 33-43.
- Dimitrov, Str., „Novi Danni za demografskite otnosheniya v Dobrudzha prez parvata polovina na XVI v. [New Data on the Demographic Relations during the First Half of the XVIth c.]“, *Dobrudzha*, 14-16, 1997-99, pp. 278-303.
- Erder, L., Faroqhi, S., "Population Rise and Fall in Anatolia 1550 – 1620", *Middle Eastern Studies*, V. 15, 1979, 3-51.
- Faroqhi, S., *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520–1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Frenski patepisi za Balkanite XV-XVIII vek [French Travelers' Accounts for the Balkans, XVth–XVIIIth c.], (Ed. B. Tsvetkova), София: Наука и изкуство, 1975.
- Gadzhanov, D., "Patuvaneto na Evliya Chelebi prez balgarskite zemi prez sredata na XVII vek [The Journey of Evliya Çelebi in Bulgarian Lands in the middle of the XVIIth Century]", *Periodicheskospisanie*, 1909, V. 21, 70, sv. 9-10, pp. 639 – 724.
- Georgieva, Tsv., "Gradovete i gradskoto prostranstvo [Towns and Urban Space]", *Istoria na Balgaria [History of Bulgaria]*, София: Анубис, 1999.

- Grozdanova, E., "Bunt na naselenieto v Stara Zagora prez 1751 g. [Revolt of the Population of Stara Zagora in 1751]", *Voennoistricheski sbornik*, 48, 1979, Vol. 4, 53-66.
- Gökbilgin, M. T., *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar— Mülkler— Mukataalar*, İstanbul: İşaret Yayınları 2007.
- Halaçoğlu, Y., "XVI Asırda Çirmen Sancağı'nın Sosyal ve Demografik Tarihi", *Türk Tarih Kurumu*, V. IV, 1956, pp. 1795-1801.
- Хюсеин, Беда'и' ул-векка'и. (Удивительные события)[Miraculous Events], Памятники литературы народов Востока. Большая серия. Москва: Издательство восточной литературы, 1961, Ч. 1, p. 63а.
- Ilkov, D., *Prinos kam istoriyata na Stara Zagora [Contributions to the History of Stara Zagora]*, Пловдив: Търговска печатница, 1908.
- Imber, C., *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul: The Isis Press, 1990.
- İnalçık, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
- İnalçık, H., "The Empire's Population and Population Movements", *An Economic and Social History of The Ottoman Empire* (Ed. H. İnalçık & D. Quartaert), New York: Cambridge University Press 1994, pp. 25-41.
- İnalçık, H., "Village, State and Empire", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London: Variorum Reprints, 1985, pp. 135-155.
- Ireček, K., *Istoriya na balgarite [History of the Bulgarians]*, София: Наука и изкуство, 1999.
- Ivanova, Sv., "Grad Varna ot Kasnoto srednovekovie do natsionalnata epoha— regionalnata sreshtu natsionalnata istoriya [The City of Varna from the Late Medieval Times till the National Epoch—Regional Versus National History]", *Istorichesko badeshte*, 1003, 1-2, pp. 195-229. *Istorichesko badeshte*, 1003, 1-2, pp. 195-229.
- Ivanova, Sv., "Gradskite teritorialni obshnosti i organizatsiyata na kulta na myusyulmani i hristiyani [Urban Communities and the Cult of Muslims and Christians]", *Turskoto zavoevanie i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheski i literaturni pametnitsi*, [The Conquest by the Turks and the Faith of the Balkan People According to Data from Historical and Literary Sources], Велико Търново: Издателство Велико Търново, 1992, pp. 128-133.
- Ivanova, Sv., "Gradovete v balgarskite zemi prez XV vek [Towns in Bulgarian Lands during XVth c.]", *Balgarskiyat petnadeseti vek*, [Bulgarian Fifteenth Century], София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1993, pp. 53-65.
- Ivanova, Sv., "Gradski zivot, (XV—nachaloto na XVIII vek) [Urban Life (XVth—first half of the XVIIIth c.)]", *Balgarskoto obshtestvo prez XV—parvata polovina na XVIII vek* [Bulgarian Society, XVth—first half of the XVIIIth c.], София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, pp. 119-135.

- Ivanova, Sv., Gradeva, R., “Vavedenie. Izsledvane na istoriyata I savremenoto sastoyanie na myusulmanskata kultura po balgarskite zemi – naroden i visok plast [Preface. Researching the Past and the Present of Muslim Culture in Bulgaria: the “popular” and “high” layers]”, *Myusulmanskata kultura po balgarskite zemi [Muslim Culture in Bulgarian Lands]*, V. 2, София: IMIR 1998.
- Korona na istoriite na hodzha Sadeddin [Crown of Histories by Носа Sadeddin], Translated by Maria Kalitsin, Велико Търново: Абагар, 2000.
- Neshri, Mehmed, Ogledalo na sveta. Istoriya na osmanskiya dvor [Mehmed Neshri. Cosmorama], Translated by Maria Kalitsin, София: Издателство на Отечествения фронт, 1984.
- Kalitsin, M., Mutafova, Kr., “Predgovor [Preface]”, *Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza [Selected Document on Tarnovo and the Kaza of Tarnovo]*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Климент и Методий“, 2003.
- Kiel, M., “H’razgrad - Hezargrad - Razgrad, The vicissitudes of a Turkish town in Bulgaria (Historical, Demographical Economic and Art Historical Notes)”, *Turcica*, XXI-XXIII, 1991 (Mêlanges offerts à Irène Mêlikoff), pp. 495–563.
- Kiel, M., “Some Early Ottoman Monuments in Bulgarian Thrace”, *Belleten*, C. 38, Ankara: Sayı 152’den Ayır basımı, 1974, pp. 635–654.
- Kiel, M., “Tatar Pazarcik. The Development of an Ottoman Town in Central-Bulgaria or the Story of how the Bulgarians conquered Upper Thrace without firing a shot”, Klaus Kreiser, Christoph Neumann (eds) *Das osmanische Reich und seinen Archivalien und Chroniken*, Nejat Göyünc zu Ehren, Istanbul: F. Steiner Verlag, 1997, pp. 31–67.
- Kiel, M., “Urban development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Architecture in the Process”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 4, P. 2, 1989, pp. 80–160.
- Kovachev, R., “Naselenieto na Gabrovo ot sred sredata na XV do kraya na XVII vek. [The Population of Gabrovo–mid. XVth till the end of XVIIth century.]”, *Istoricheski pregled*, 1991, 2, pp. 52–63.
- Kovachev, R., “Nikopolskiyat sandzhak v nachaloto na XVI vek spored registar ot Istanbulskiya osmanski arhiv [The Sancak of Nikbolu in the beginning of the XVIth Century according to Data Preserved in Register from the Ottoman Archives in Istanbul]”, *Istoricheski pregled*, 2006, pp. 3–41.
- Kovachev, R., “Novopostapili osmanoturski opisi kato izvor za sotsialno-ikonomicheskoto, istoriko-demografskoto, voenno-administraatiwnoto I poselishtno razvitie na Nikopolski sandzhak prez XVI vek)”, [New Acquisitions of Ottoman Registers as Source of Social-economic, Historical-demographic, Military-administrative and Settlement Network Development of the Sancak of Nikboli during XVIth c.], *Balgarskiyat petnadeseti vek [The Bulgarian Fifteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Кирил и Методий“, 1996, p. 215–220.

- Kovachev, R., *Opis na Nikopolskiya sandzhak ot 80-te godini na XV vek* [Register of the Sancak of Nikbolu from the 1480s], София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1997.
- Lowry, H., “The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source of Social and Economic History: Pitfalls and Limitations”, *Idem, Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul: The Isis Press, 1992.
- Matanov, H., Mihneva, R., *Ot Galipoli do Lepanto: Balkanite, Evropa i osmanskoto nashestvie 1354-1571* [From Galipoli to Lepanto: The Balkans, Europe and the Ottoman Invasion 1254-1571], София: Наука и изкуство, 1988.
- Mutafchieva, V., “Vidin i Vidinsko prez XV-XVI vek. Predgovor [Vidin and the Region of Vidin during XV-XVI c. Preface.]”, *Dushanka Boyanich-Lukach, Vidin i Vidiskiya sandzhak prez XV-XVI vek* [Vidin and the Sancak of Vidin during XVth–XVIth c.], София: Наука и изкуство, 1975.
- Nemski i avstroyski patepisi za Balkanite [German and Austrian Travelers' Accounts for the Balkans], (Ed. M. Уонов), София: Наука и изкуство, 1986.
- Parveva, St., “Markets and Fairs: The Village of Sliven in the Sixteenth Century”, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans XVIth-Mid-XIXth Century*, Istanbul: The Isis Press 2009, pp. 111-130.
- Parveva, St., “Urban Representatives of the Ulema in Bulgarian Lands in the Seventeenth Century”, *Village, Town and People in the Ottoman Balkans XVIth–mid-XIXth Century*, Istanbul: The Isis Press, 2009, pp. 139-178.
- Petkova-Encheva, M., “Poselishna mreza i gastota na naselenieto w Iztchniia dyal na Trakiyskat nizina prez parvata polovina na XVI vek – kazite Stara Zagora, Chirpan i Haskovo [Settlement Network and Population Density in the Eastern Parts of the Thracian Valley during the First Half of the XVIth century (the kazas of Stara Zagora, Chirpan, Nova Zagora and Haskovo)]”, *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite, V. 1, Sbornik v chest na prof. Tsvetana Georgieva, [Ethnic and Cultural Spaces in the Balkans. Contributions in Honour of Prof. DSc Tsvetana Georgieva, Part 1 Historical Outlines]*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, pp. 244-288;
- Petkova-Encheva, M., “Yukarı Doğu Trakya'daki Yerleşim Ağı: XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Hasköy Kazasına Dair Vaka Çalışması”, *Dünden Bugüne Batı Trakya Uluslararası Sempozyumu 23-24 ekim 2014 Istanbul. Bildiler. İstanbul: Türk Ocakları İstanbul Şubesi 2016*, pp. 27-33.
- Radushev, E., “Osmanskata granichna periferiya serhad prez parvata polovina na XVI vek [The Ottoman Serhad during the First Half of the XVIth Century]”, *Balgarskiyat shestnadeseti vek, [The Bulgarian Sixteenth Century]*, София: Издателство на народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, 1996, pp. 187-91;
- Sabev, O., *Osmanskite uchilishta v balgarskite zemi XV-XVIII vek* [Ottoman Schools in Bulgarian Lands, XVth–XVIIIth c.], София: Любомъдрие, 2001.

- Slavov, H. G., “Statisticheskoto opisanie na kaazata Eski Zaara [Statistic data on the kaza of Eski Zagra]”, *Tsarigradski vestnik*, 8, 1858, p. 34.
- Staynova, M., “Islam i islamskaya religioznaya propaganda v Bogarii”, [Islam and Islamistic Religious Propaganda in Bulgaria]”, *Osmanskaya imperiya. Sistema gosudarstvenogo upravleniya, sotsialnie i etnoreligioznie problemi* [The Ottoman Empire. The System of Government, Social and Ethno-religious Issues]. Москва: Наука 1986.
- Staynova, M., *Osmanskite biblioteki v balgarskite zemi XV-XIX vek* [Ottoman Libraries in Bulgarian Lands, XVth–XIXth c.], София: Наука изкуство, 1982.
- Stoykov, St., *Hramat “Sv. Nikolai” v Stara Zagora 1834-1934 g.* [The Church of St. Nikolai in Stara Zagora, 1834-1934], Пловдив: Търговска печатница, 1935.
- Tatarlı, I. “Turski kultovi sgradi i nadpisi v Balgaria [Turkish Houses of Worship and Epigraphs in Bulgaria]”, *Godishnik na Sofiyskiya universitet–FZF*, V. 60, 1966, 576-613.
- Todorov, N., *Balkanskiyat grad XV-XIX vek* [The Balkan City XVth – XIXth c.], София: Наука и изкуство, 1972.
- Todorova, M., *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria, Budapest and New York*, Central European University Press, 2006.
- Tsvetkova, B., “Za etnicheskiya i demografski oblik na Vidin prez XVI vek [On the Ethnic and Demographic Features of Vidin during XVIth c.]”, *Izvestiya na etnografskiya institut s muzey*, 1964, 7, pp. 11-24.
- Tsvetkova, B., *Prouchvaniya na gradskoto stopansstvo prez XV-XVI vek* [Study of the Urban Economy, XVth–XVIth c.], София: Наука и изкуство, 1972.
- Vatin, N., “L’ascention des ottomans (1362-1512)”, *Histoire de L’Empire Ottoman* (Ed. R. Mantran), Paris: Librairie Arthème Fayard, 1989.
- Yankov, D., “Stara Zagora ot VI-XII vek [Stara Zagora, VIth–XIIth c.]”, *Srednovekovniyat balgarski grad. BID Nauchni konferentsii*, [The Medieval Bulgarian City. Reports from Scientific Conferences], София: Наука и изкуство, 1998, pp. 336-347.
- Zhelyazkova, Ant., „Formirane na myusyulmanskite obshnosti i kompleksite na balkanskite isstoriografii [Formation of Muslim Communities and Disadvantages of Balkan Historiography]”, *Sadbata na myusyulmanskite obshnosti na Balkanite* [Faith of Muslim Communities on the Balkans], V. 1, София: IMIR 1997, pp. 11-78.
- Zlatarski, V., *Balgaria prez XIV i XV vek. Lektсионен курс.* [Bulgaria during XIVth–XVth Century. Lectures.], София: Издателство Изток-Запад, 2005.

TANITIM YAPISI BAĞLAMINDA ÜMMÜ GÜLSÜM HATUN ÇEŞMESİ

F. Deniz Özden*

Öz

Bayazıt'ta, Süleymaniye Camii ve yapılarına bağlı, Bozdoğan kemerinin kalıntısına yakın konumda, Kaptan Paşa Mektebi sokağı köşesinde 1745 yılında inşa edilmiş olan Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi, I.Mahmut'un (1730-1754) Sadrazamı Seyit Hasan Paşa'nın (1680-1748) günümüze kadar gelemeyen konağının bahçe duvarının köşesinde yer almaktadır. Toplumsal yaşamın yoğun olduğu kentlerde "kavrama çevremizde" ortak ideallerle ve inançlarla ilgili anıtların dikilme nedeni, manevi değerlerin yaşaması içindir ve bir iletisi (mesajı-bildirisi) vardır. Bu çeşme de işlevsel olmakla birlikte anıtsal bir yapıdır; bulunduğu yerde çevre mekân olgusu yaratarak bölgenin ruhunu etrafa aktarmada ve sahibinin ya da banisinin mesajını iletmede öne çıkmaktadır. Teknik Çağın kalıplarından kurtulmaya çalışan çağdaş insana benzer bir biçimde İslami kalıpların tasvir baskısını bir resim yazı ile kırmaya çalışan sanatçının çabasına işaret etmektedir. Çalışmada Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi Göstergibilim yöntemiyle ele alınacaktır; Bu, Jakobson'ın dilin başka göstergeler dizgeleri içindeki yerini saptamaya yönelik çalışmaları doğrultusunda ve Göstergibilimi özerk bilim düzeyine yükselten Greimas'ın göstergibilimsel dikdörtgeni aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ümmü Gülsüm Çeşmesi, Jakobson, Greimas, Türk Baroku, Genius loci, Homoludens.

I. Jakobson ve bildirişim:

Jakobson değişik alanlarda yaptığı çalışmalarla XX. Yüzyıl dilbiliminin öncüleri arasında önemli bir yere sahiptir. Jakobson sesbilim alanındaki araştırmalarında, özellikle eşsüremliliği devingen nitelikli olarak tasarlamış, ses dönüşümlerinin kökenlerini araştırmak yerine bu dönüşümlerin yönelimlerini incelemiştir. Sesbilim alanındaki çalışmalarının yanı sıra bildirişim sırasında ortaya çıkan dilsel işlevler ve yazınsallık sorunlarıyla da ilgilenen Jakobson konuşucu, dinleyici, bağlam, ilişki, düzgü ve bildiri gibi bildirişim öğelerinden birinin ağır bastığı durumları tek tek ele alıp inceleyerek altı işlev saptamıştır:¹

* Dr. Beykoz Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, fusundenizozden@beykoz.edu.tr

¹ 1. Konuşucuya (gönderene) yönelik bildirilerde coşku işlevi vardır. İster gerçek olsun, ister olmasın coşkusallığın ortaya çıktığı bir işlemdir bu. "Ünlemlerde belirgin biçimde görülen coşku işlevi, tüm konuşmalarımızı bir ölçüde seçmiş, dilbilgisel ve sözlüksel düzeylerde renklendirir."

2. Bildirinin dinleyicide (kendisine bir bildiri gönderilende) odaklaştığı durumlarda ise çağrı işlevi söz konusudur. Bu işlev en belirgin "dilbilgisel anlatımını seslenme durumunda ve buyrum kipinde bulur." Düzanlamsal, bilimsel işlev de denir buna.

3. Bağlama ilişkin durumda gönderge işlevinden söz edilir. Üçüncü kişide yapılan betimlemeler ve anlatılar bu işlevin başlıca örnekleridir.

4. Bildirişim oluşunun işleyip işlemediğini denetlemeyi amaçlayan ilişki işlevi, dinleyicinin dikkatini çekmeye ya da dikkatinin dağılmamasını sağlamaya yöneliktir.

5. "Gönderenin ve/ya da gönderilenin ortak düzgü kullanıp kullanmadıklarını sınamayı gerekli gördüğü her durumda söylem düzgüde odaklaşır." Başka bir deyişle üstdil işlevi gerçekleşir.

6. Bildiri kendi kendisine dönük olunca da yazınsal işlev ortaya çıkar. Bu durumda biçimsel özellikler dil kullanımına egemendir.

Bildirişim durumunda yer alan öğelerden her biri ayrı bir dilsel işlev yerine getirmektedir. Bu işlevlerden her birinin bildiride ağır basması öteki öğelerin düzenlenişini de etkilemektedir. Ancak Jakobson, söz konusu işlevlerden yalnızca birinin egemen olduğu bildiriler bulmanın güçlüğünü de vurgular.² “Jakobson işlevlerine daha sonraları *oyun* işlevi eklenmiş ve bu işlevin 20. yy’ın sonu ve 21. yy’ın başında en önemli işlev konumu taşıdığı vurgulanmıştır. Yazınsal işlevlerin ağır bastığı yazınbilimin konusu, Jakobson’a göre her şeyden önce “Bir dilsel bildiriye sanat yapısına dönüştüren nedir?” sorusuna yanıt bulmaktır. Bu konu dil sanatını diğer sanatlardan ve başka tür dilsel davranışlardan ayıran özelliği ilgilendirdiğine göre yazınbilim, yazınsal incelemelerde birinci sırayı almayı hak etmektedir.

Resim çözümlemesinin görüntüsel yapılarla uğraşması gibi yazınbilim de dilsel yapı sorunlarıyla uğraşmaktadır. Dilbilim, dilsel yapıların genel bilimi olduğuna göre yazınbilim de dilbilimin bir parçası sayılabilir. Bu bakış açısının yol açabileceği karşı görüşleri özenle incelemek gerekir. Yazınbilimin, incelediği yöntemlerin birçoğu dil sanatıyla sınırlı değildir. Emily Bronte’nin ünlü romanı *Wuthering Heights* (Rüzgarlı Bayır) dan bir film yapılabilir, Ortaçağ söylenleri duvar resmi ya da minyatüre dönüştürülebilir, L’Apres-Midi d’un (Bir Kır Tanrısının Öğleden Sonrası) Faure’dan bir müzik parçası, bir bale, bir çizimsel yapıt çıkarılabilir. İliada ve Odyssea’yı çizgi roman yapma düşüncesi ne denli yadırgatıcı gelirse gelsin eylemin kimi yapısal öğeleri, dilsel biçimin yok olmasına karşın, varlıklarını sürdürür. Blake’nin *Divinia Commedia* (İlahi Komedi) için çizdiği görüntülerin uygun olup olmadığı sorulabilir. Bu sorunun sorulması, değişik türden sanatların karşılaştırılabilir olduklarını kanıtlamaktadır. Barok biçimin ya da başka bir tarihsel biçimin sorunları tek bir sanatın sınırlarını aşar.

Gerçeküstücülerde eğretilmeyi inceleyecek biri, Max Ernest’in resimlerini ya da Louis Bunuel’in filmlerini görmezlikten gelemmez.³

Ayrıca yazın başta olmak üzere sanat söyleminin daha da ötesi sanat/ yazın işlevinin ayırıcı özelliklerinden biri ve de en önemlisi “eğretilme” sayılır. Jakobson’a göre eğretilme, “... bir bildiriye, bildirinin öğelerini seçme ya da bir başkasıyla yer değiştirme aracılığıyla koda sağlayan işleme karşılıktır.⁴ Görsel sanatlardan çok dilde görülen eğretilme hakkında bir çok yazın, film sanat eleştirmeni görüş ileri sürmüştür. Sembol ile karıştırılmasından dolayı görsel sanatlarda eğretilmeyi bulma çabalarında sembolizm ve dilin ilgi alanına bağlandığı yerde eğretilme nesnelere aittir. Gibbs kitabında doğal dil sembolik düşünceyi nasıl açıklar? Eğretilmeli düşünce sanatta nasıl açıklanır? konularına değinmektedir. Plastik sanatlarda eğretilme’nin doğuşu, diğer sanat dallarında olduğu gibi, bilişsel ve biliş öncesi aşamalardan gelen, kökeni alt bilinçle olan imgelerin yeni düzenlemeler haline dönüşmesi ve bunların dışa vurulabilmesi için uygun malzemenin bulunmasından sonra, üretici düşünme süreçleri içinde

² O.Senemoğlu, **R. Jacobsen**, *XX.Yüzyıl Dilbilimi*, Ankara: TDK Yayınları 1983, s.173.

³ **A.e.**, s. 176.

⁴ R. E. Aynan, *Mimarlık-İletişim Dil Bağlamında Mimarın İşine Bir Yaklaşım* (Yayımlanmamış Doktora Tezi Mimar Sinan Üniversitesi, 1995), s.26.

somut biçime, yani maddeye aktarılması sürecidir. Sanatta eğretilme malzemenin oluşun ve yaşantıyı zenginleştirecek düşünüyü ve anlamları iletebilecek ya da telkin edebilecek bir biçim olur.⁵

Birçok şiirsel özellik, yalnızca dilbiliminin değil, aynı zamanda göstergeler kuramının bütününün, başka bir deyişle, genel göstergebilimin de kapsamına girer. Kaldı ki, bu gözlem, dil sanatı için olduğu kadar tüm öteki dil türleri, öteki gösterge dizgeleriyle birçok özelliği paylaşan dil için, dahası bu dizgelerin bütünü (tüm dizgelerde bulunan öğeler) için de geçerlidir.

Aynı biçimde bir başka karşı görüşte de yazına özgü hiçbir yan yok. Sözcükle dünya arasındaki bağıntılar sorunu yalnızca dil sanatını değil tüm söylem biçimlerini de ilgilendirir. Dilbilim, söylemle “söylem evreni” arasındaki bağıntılardan kaynaklanan tüm sorunları ortaya çıkarmak üzeredir: Belli bir söylemle, bu evrende biçimlendirilen nedir? Nasıl biçimlendirilmiştir? Bununla birlikte, doğruluk değerleri –mantıkçıların deyimiyle– “dil dışı kendilikler” oldukları ölçüde, ne belirgin biçimde yazınbilimin inceleme alanında yer alır, ne de genel olarak dilbilimin alanında yer alır.

Göstergebilimi özerk bilim düzeyine yükselten Greimas, ilk çalışmalarını sözcükbilim alanında başlatıp, sonra anlambilime yönelmiştir; 1966’da yayımladığı *Semantique structurale* (Yapısal Anlambilim) adlı yapıtıyla, her çeşit anlamlama dizgelerinin incelemesini kapsayan genel bir anlambilim yöntemi oluşturmuştur. Bu açıdan, Greimas’ın genel anlambilim yöntemi, göstergebilim yöntemi demektir. Böylece, Greimas’ın doğrudan doğruya anlam sorunlarına yönelik bir “kuram oluşturduğu” söylenebilir. Greimas, 1970’te “*Du Sens (Anlam Üstüne)*” adlı yapıtıyla göstergebilimin çeşitli kuramsal düzeylerini derinleştirir. Greimas geliştirdiği yöntemi, çevresinde oluşturduğu araştırma topluluğuyla birlikte, yazınsal söylem, sözlü yazın, görüntü, müzik, masal, bilimsel söylem, uzamsal düzenleniş, tutkular, şiir, öğretim dili, dinsel söylem, hukuk dili, gibi değişik alanlara uygularken, kuramsal aygıtını da sürekli olarak geliştirmiştir.⁶ Yukarıda değindiğimiz sanatsal/yazınsal işlevler bağlamında göstergebilimsel yöntemle bir çözümleme örneği olarak Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesini ele alalım.

II. Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi

Beyazıt’ta, Süleymaniye Camii ve bağlı yapılarına Bozdoğan kemerinden gelen kemerli geçitin gölgelediği Kaptan Paşa Mektebi sokağı köşesine 1745 yılında inşa edilmiş olan Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi (Resim 1), I.Mahmut’un (1730-1754) Sadrazamı Seyit Hasan Paşa’nın (1680-1748) günümüze kadar gelemeyen konağının bahçe duvarının köşesinde yer almaktadır.⁷

⁵ R.W.Gibbs, *The Poetics of Mind*, New York: Cambridge University Press, 1995, s. 195.

⁶ N.Güz, Göstergebilim Kuram ve Yöntemleri, Yayımlanmamış Ders Notları,,Beykoz Üniversitesi.

⁷ T.Cantay, “Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Eylül 1994/sayı 129, s.181.

Resim 1

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan, Ümmü Gülsüm Hatun Vakfiyesi ile ilgili bir kayıt, çeşmenin Sadrazam Seyit Hasan Paşa'nın hanımı Ümmü Gülsüm Hatun tarafından yaptırıldığını bildirmektedir. Yine İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki kayıtlarda, Halkalı sularına bağlanan bir çeşme olarak anılmaktadır.

Ümmü Gülsüm Hatun çeşmesi bir tasarımdır, tüm tasarımlarda olduğu gibi salt yalın biçim ve işlev açısından değil, aynı zamanda taşıdığı bilgi ve bildiriler yüzünden kültürel bir biçim olarak değerlendirilebilir. Tasarımlarda onların belirli bir dönemi, insan grubu, gelenek ve düşünce tarzını yansıttıkları görülebilir.

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nin Türk Baroku süslemeli ayna taşı'nın hafif sivri kemerli alınlığında, karşılıklı okunan aynalı yazı olarak yazılan Enbiya suresinin 30. ayetinin orta bölümü ile sade bir kuruluşla belirlemektedir. **"...ve mine'l mai külle şey'in hayyin"** ifadesi Türkçe'de "Biz herşeyi sudan yarattık" anlamındadır. (Resim 2)

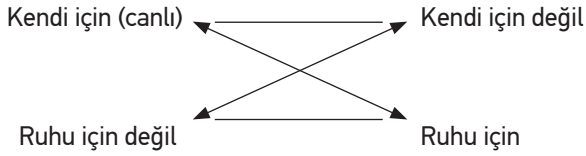

Resim 2

İnsan yüzünü betimleyen bir resim yazının bir yapıda bulunması ile vakfiye kaydındaki “ruhu için” ifadesi bir karşıtlık yaratmaktadır.

Resim yazı ile ruhu için ifadesi Greimas⁸ göstergebilim dörtgeninde gösterimi aşağıda görüldüğü gibidir:

Tablo-1

“Ruhu için” ifadesi aynı zamanda bir dilektir ve bugün Bozdoğan kemerinden gelen kemerli geçit, konağın bahçe duvarı, çeşme, Kaptan Paşa Mektebi sokağının harap olmuş ahşap evleri Helvacı Baba Türbesinin oluşturduğu alanda, türbe gibi ruhani bir yapıya rağmen çeşme yapısı “genius loci”⁹ kavramını daha etkili yansıtmaktadır. (Resim 3)

⁸ Paris Göstergebilim Okulu'nun öncüsü olan, Algirdas Julien Greimas'a göre, göstergebilimin başat ereği “insan için dünyanın ve dünya için insanın anlamı” sorununun çözümüne yönelik çalışmalar gerçekleştirmektir. Göstergebilimsel dörtgenin işlevi ise, bu erek doğrultusunda, metnin ya da anlatının derin yapısındaki anlam ilişkilerini, mantıksal dönüşümü ortaya koymaktır. Başka bir deyişle, göstergebilimsel dörtgen, herhangi bir anlambilimsel ulamın yeniden sunumudur. Greimas, göstergebilimsel dörtgenle Aristoteles'in ikili karşıtlıklar yaklaşımını dörtlü ilişkiler biçimine taşıyarak çağdaş göstergebilim kuramları çerçevesinde çözümleme yordamlarının yapı taşlarından birini oluşturmuştur. Bu bağıntılar düzgüsü, karşıtlık, içerme, çelişkinlik ve olmama ölçütleriyle betimlenmektedir. Bknz. A.J. Greimas, J. Courtés, *Semiotique Dictionnaire Raisonné du Langage*, Paris:Hachette, 1993, 29-33

⁹ Roma mitolojisinde bir yerin koruyucu ruhu olduğuna inanılan Genius Loci kavramı günümüzde genel olarak bir yerin kendine özgü atmosferi veya “yerin ruhu” anlamında kullanılmaktadır.

Resim 3

Bu etkiyi sağlayan resim yazıda genel çizgileri ile Hazreti Ali yazılarının çizgileri tekrarlanmaktadır; gözler, kaşlar, burun, yanaklar ve uçları yanlara doğru uzanan bıyıklar, Hazreti Ali'nin soyut bir portresi olarak Alevi inancı ile ilgili bir durumu göstermektedir.

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesinde ayna taşı, yanlarda yükselen sütunlara oturan Türk Baroku kemeri köşe dolguları ve üstte akantus yaprağı çerçevesi oval süsleme çifti ile dönemin süsleme zevkini, belirli bir yüzey alanında açıklıkla duyurmaktadır.¹⁰

Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi Seyyit Hasan Paşa konağının bahçe duvarı köşesinde inşa edilmekle, dışa kapalı konak yaşantısının sahiplerinin inanç ve tercihlerini göstermektedir.

Topluma yeni değerleri ve tercihleri tanıtmak, benimsetmek amacıyla inşa edilmiş III.Ahmet çeşmesi Topkapı Sarayı'nın girişinde bulunmaktadır. 1745 yılında inşa edilmiş Ümmü Gülsüm çeşmesinin yapımından 17 yıl önce 1728 yılında inşa edilmesi yenilikçi padişahın görüşlerinin bu sürede kendinden sonra gelen padişah ve sadrazamı üzerindeki etkisini göstermektedir. III.Ahmet çeşmesi gibi Ümmü Gülsüm Hatun çeşmesi de bu bağlamda bir tanıtım yapısı olarak değerlendirilebilir.

¹⁰ T. Cantay A.e., s. 183

III. Oyun-Yeni Babil İnsanı

Toplumsal yaşamın yoğun olduğu kentlerde “kavrama çevremizde” ortak ideallerle ve inançlarla ilgili anıtların dikilme nedeni, manevi değerlerin yaşaması içindir ve bir iletisi (mesajı-bildirisi) vardır.

Duyusal izlenimlerin toplamı olan kavrama çevremizin, kişiliğimizin gelişmesinde büyük payı vardır. Yaşanabilir çevrenin geleceğin yaratıcı toplumunu kuracağı düşüncesiyle çeşitli projeler üretilmiştir. Bu da kamusal alan ve kişisel boyutların dayanışması ilkesinin temel alınmasıyla gerçekleşebilir. Patricia C. Phillips’in Bildirdiği gibi “Kamu sanatı kısa süreli projeden toplanan bilgilere geçici olarak daha tutkulu bir bağlılık gerektirir”¹¹

Toplu halde yaşayan insanlara yaratma alanları sağlanması önerisini “Yeni Babil” projesiyle ortaya koyan Hollandalı Constant A.Nieuwenhuys, şehirlerin mekanize teknolojik alanlar haline gelmesi ve insanın silinmeye başladığını görerek demir teller alüminyum ve plexiglastan oluşan modellerle tasarımını olgunlaştırmıştır. Bu projeye yaratma olanaklarını bilmeyen insan kitlelerinin potansiyelini uyandırmak amacındadır.¹²

Constant, “Yeni ve değişik bir kültürün temellerini oluşturacak bir deneysel düşünce ve oyun modeli” dediği Yeni Babil-Oyun insanı, kendine bir çevre yaratan homoludens’dir. Homoludens’e yol gösteren sanatçıdır. Teknik çağın kalıplarından kurtulup, yetenek ve özgür aklını rahatça geliştireceği ve yaşayacağı çevreyi kurmak için homoludens’in özgürlüğü gerekir.

Homoludens sözcüğü, oyun insanı ya da oynayan insan anlamına gelmektedir. Eski Yununcada oyun için kullanılan “Paidia” sözcüğü etimolojik özelliği nedeniyle çocuk oyunu, çocukça, boş anlamlarını taşımaktadır. Oyunun daha üstün anlamlarından çok çocuğunkileri anımsatan bu sözcükle ilişki kurulan “Agon” yarışma; “Skoholaksein” insanın boş vaktini alma, boşluk; “Diagone” geçirme, boş vakit gibi tanımlar yüksek anlamlar içermektedir. Yunan düşüncesinde genel bir kavram olarak tüm bu düşüncelerin temeldeki bütünlüğünü, Latincedeki Ludus ve daha genç Avrupa dillerinde oyun için kullanılan sözcüklerde kavrayabildiği gibi kavrayamamıştır.

Oyun, işten biraz uzaklaşabilmek ve ruhu dinlendirebilme üzerinde bir tür tonik etkisi yapar. Boş vakit ise içinde yaşamın tüm neşe ve zevklerini içerir. İşte bu mutluluk “Telos” tur. Ama herkes bunu aynı şeyde bulmaz. Eğlenenlerin en iyi ve esinlerinin en asil olduğu yerde bulunur. Kendimizi bu Diagoga göre eğitmemiz ve bazı şeyleri işin kendi adına değil sadece öğrendiklerimiz adına öğrenmemiz açıktır. Diagog fark ettirmeden özgür insana özgü entelektüel ve estetik uğraşların anlamını taşımaya başlamıştır.¹³

Aristo’nun anlayışına göre ise “başiboşluk” ya da boş vakit evrenin temel ilkesidir. Çalışmaya yeğlenebilir ve aslında tüm işlerin sonunda ulaşmayı amaçladıkları da budur. Bu anlayış Antik dönemin Yunanistan’ında özgür insanın yaşamını

¹¹ J. Sihvonen, *Public Art and Time, Machineries of Public Art*, 2013, s.104

¹² S.Ögel, *Çevresel Sanat*, İstanbul : İTÜ Mimarlık F. Yayınları, 1976, s.117.

¹³ J.Huizinga, *Oyun, Mor Köpük*, Ankara: Alfa Yayınları, 1986, s.17.

sağlayabilmek için çalışmak zorunda olmadığını bilmediğinizde gariptir. Antik Yunan'da kölelerin var olduğu bir demokrasi anlayışı vardır ve eğitimli insanların oluşmasında payları büyük olmalıdır.

Günümüzde ise Batı ülkelerinde önemli bir konu olan yabancılaşma sorunları yanında otomasyon sonucu gelecekte çalışma dünyasının nasıl bir biçim alacağı, 21.yy gelişmiş toplumlarında aile ve diğer toplumsal kurumların nasıl olacağı ve tüketim toplumunun geleceği tartışılan konular arasındadır. Bu konuda çalışmalar yapan Alvin Toffler, Herbert Marcuse, John K. Galbraith gibi yazarların eserleri klasikler arasında yer almaktadır. Marcuse, bugünkü varolan durumun koşulları altında yüksek mutluluk biçimleri elde edilip yaşanabileceği görüşünü tarih boyutundan yoksun buluyor ve reddediyordu. Ona göre bugünkü hazcılık anlayışındaki mutluluk, düpedüz, tüketime ve çalışmadan uzak bir boş zamana indirgenmiştir. Üretici ve yaratıcı emeği mutluluk sorununu irdelerken dışlamaktadır. Emeğin yabancılaşmış emek olarak kalmaya devam ettiği bugünkü toplumda bu yargı geçerli sayılabilir. Fakat unutulmamalıdır ki bu yargı, bugünkü verili toplumun ebedi ve mümkün olan tek toplum biçimi sayılmakta oluşundan kaynaklanmaktadır. Bunun için aslında yanlış ve geçersizdir. Bütün bunların nasıl değişeceğini bugünden kestirmek de zordur.

Özgürlükten yoksunluk, artık, gereksinmelerin doyuma ulaşması sorununda değil, gereksinmelerde varlık bulduğu için, öncelik, bunların kaldırılmasına verilmek gerekiyor. Bu ise eğitimle ya da insanın ahlak yönünden yenileşmesi ile değil; üretim araçları üzerinde topluluğun söz sahibi olabileceği ekonomik ve siyasal bir süreç aracılığı ile; üretim süreçlerinin de bütün bir toplumun gereksinimleri ve arzuları yönünde yeniden düzenlenmesi, çalışma saatlerinin kısaltılması ve toplumsal hayatın tümünün yönetimine bütün bireylerin etkin olarak katılmaları ile olabilecektir.¹⁴

Yine batı ülkelerinde işsizlik ve enflasyon sorunlarına rağmen çalışmayı esas alan bir toplumdaki boş zamanı esas alan bir toplumun yaratacağı sorunların ve bunlara karşı geliştirilebilecek önlemlerin tartışıldığı görülmektedir.

Çok çeşitli biçimlerde tanımlanan boş zamanı bir hal, durum olarak tanımlayan Josef Pieper'in açıklaması ise, "Açıkça anlaşılmalıdır ki, boş zaman, zihnin ve ruhun bir halidir sadece birtakım dış etmenlerin sonucu, serbest kullanılabilir zamanın doğal bir biçimi, bir tatil, hafta sonu veya izin süresi değildir. Boş zaman düşünmeyi esas alan, kapılarını açmış bir ruh halidir; sadece bunu yapma fırsatına değil, aynı zamanda tüm yaradılışla bütünleşebilme yeterliliğine sahip olmaktır." şeklindedir.¹⁵

¹⁴ M.Jay *Diyalektik İmgelem*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989, s.93.

¹⁵ Ş.Aslanyürek, *16-19. Yüzyıllarda İstanbul Kenti, Türk Toplumunu ve Boş Zamanı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) s.15.

IV. Sonuç

Yukarıda değindiğimiz kentsel özellikler, sanatsal/yazınsal işlevler, eğlen ya da oyun işlevi bağlamında göstergebilimsel yöntemle bir çözümleme örneği olarak Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi, halka yeni değişimleri duyurma işlevi ve bilgilendirici olmakla önemli bir yapı olan III. Ahmet çeşmesini hatırlatmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda heykel sanatı İslam inancı nedeniyle yasaktır. Bu nedenle sanatçı taşı ve mermeri işleme yeteneği ve arzusunu ancak mezar taşları, çeşme yapıları ve mimari cephelerde uygulama olanağı bulabilmiştir. Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi'nin ayna taşını gerçekleştiren sanatçısında, teknik çağın kalıplarından kurtulmaya çalışan çağdaş sanatçıya benzer bir çaba ile İslami kalıpların tasvir baskısını bir resim yazı ile kırmaya çalışan düşünüş görülmektedir. Bu düşünüşte sanatçıdan başlayarak insanın, kendine "genius loci-yerin ruhu" aracılığıyla bir çevre-mekan yaratma; "homoludens-oylayan insan" olabilme çabası da açıkça görülmektedir.

Anakronik bir yaklaşımla teknik çağın kalıplarına sanatçıların öncülüğünde karşı durmaya çalışan çağdaş insan gibi 18. yüzyıl Osmanlı toplumuna yenilikçi padişahın görüşlerini bildirdiği için özgürleşme alanı olarak değerlendirebileceğimiz III. Ahmet Çeşmesi yanısıra Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi de, daha dar bir alanda, günlük ev yaşantısının rutinini kırmaya çalışan çevre sakinlerine -mahalleye bu olanağı sunma yanında bir tanıtım yapısı olarak değerlendirilebilir.

Abstract

Ümmü Gülsüm Khatun Fountain in The Context of Communication

In Beyazit, looking at the ruins of the Bozdoğan arch, attached to the Süleymaniye Mosque and its structures, Ümmü Gülsüm Hatun Fountain, built in 1745 in the corner of Kaptan Paşa Mektebi street, was built by the Grand Vizier Seyit Hasan Pasha (1680- 1748) is located on the corner of the garden wall of the mansion that cannot come to the present day. In cities where social life is diverse and rich “ understanding of environment” the reasons of construction of monuments that are about common ideals and common believes, so there exist the purpose of giving message (concept of understanding) about spritual values and way of living. This fountain is also a monumental structure; It creates a sense of space that surrounds the environment and conveys the environment surrounding the environment and conveys the message of the owner. It also indicates artist tries to break the pressure of Islamic patterns with pictograms as the modern man who tries to break the pressure of the patterns of technical era. In this study, Ümmü Gülsüm Hatun Fountain will be studied by semiotics. This will be done through the work of Jakobson in determining the place of language in other indicator strings and the semiotic rectangle of Greimas elevating Semiology to the level of autonomous science.

Keywords: Ümmü Gülsüm Fountain, Jakobson, Greimas, Turkish Baroque, genius loci, homoludens.

KAYNAKÇA

- Aynan, R.E., “Mimarlık-İletişim Bağlamında Mimarın İşine Bir Yaklaşım” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1995)
- Aslanyürek,Ş., “16-19. Yüzyıllarda İstanbul Kenti, Türk Toplumı ve Boş Zaman” (Yayımlanmamış Master Tezi, İstanbul Üniversitesi)
- Cantay,T., “ Ümmü Gülsüm Hatun Çeşmesi”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Eylül, sayı 129, İstanbul, 1994.
- Gibbs, R. W., *The Poetics of Mind*, New York: Cambridge University Press: 1995.
- Greimas, A.J., Courtés, J., *Semiotique Dictionnaire Raisonné du Langage*, Paris:Hachette, 1993.
- Güz, N., Göstergebilim Kuram ve Yöntemleri, Yayımlanmamış Ders Notları, Beykoz Üniversitesi
- Huizinga, J., *Oyun, Mor Köpük*, Ankara: Ayrıntı Yayınları 1986.
- Jay, M., *Diyalektik İmgelem*, İstanbul, 1989.
- Ögel, S., *Çevresel Sanat*, İTÜ Mimarlık F. Yayınları, İstanbul, 1976.
- Senemoğlu, O., R. Jacobsen, XX. Yüzyıl Dilbilimi, TDK Yayınları, Ankara, 1983.
- Sihvonen, J., “Public Art and Time” *Machineries of Public Art*, Turku, 2013.

Filipowska, Sylwia, *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej* (Polonya ve Türk Anı Edebiyatında 19. Yüzyıl İstanbul Portresi), Krakov: Księgarnia Akademicka, 2017, 358 s.

**Seyyal Körpe Kemer
(İstanbul Üniversitesi)**

Jagiellon Üniversitesi Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkoloji Bölümü öğretim üyelerinden Dr. Sylwia Filipowska'nın Lehçe olarak kaleme aldığı ve 2017 yılında Polonya'da *Księgarnia Akademicka* yayınevi tarafından yayımlanan *Obraz dziewiğtnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej* (Polonya ve Türk Anı Edebiyatında 19. Yüzyıl İstanbul Portresi) başlıklı kitap, son yılların yazınsal çalışmalarında sıklıkla kullanılan *kent ve edebiyat ilişkisi* yaklaşımı doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Söz konusu eserde İstanbul, Polonyalı ve Türk gezginlerin kente yönelik algıları ve izlenimlerini aktarmak suretiyle edebi bakış açısıyla tasvir edilmiş olsa da, prensipte gerçek bir mekân olarak ele alınmıştır.

Filipowska, karşılaştırmalı edebiyat türüne özgün bir örnek teşkil eden bu çalışmasında gerek Polonyalı gerekse Türk yazarlar tarafından kaleme alınmış 19.yüzyıl İstanbul'una ilişkin anı yazılarının birbirine karşıt nitelikte tasvirler içerdiğine dikkat çekmiştir. Öyle ki okuyucu eserde karşılaştığı İstanbul yansımalarını ortak bir paydada birleştirmekte zorlanabilir: 19. yüzyılın İstanbul'u Henryk Sienkiewicz'in dile getirdiği gibi Pacanów'dan daha mı çirkindi yoksa bu konuda Michał Budziński'nin kentin Nepal'den daha güzel olduğuna ilişkin düşüncesine mi itibar etmek gerekirdi? Her yanı kaplamış olan kir ve pislik Adam Mickiewicz'in söylediği gibi kentte gezinti yapma arzusunun önüne mi geçmekteydi yoksa Antoni Zaleski'nin kente ayrı bir güzellik verdiğine ilişkin sözlerine mi inanılmalıydı? Yine Sienkiewicz'in sokak köpeklerinin görüntüleri ve kokularıyla mide bulantısı hissi uyandırdığı biçimindeki sözleri mi yoksa Sadri Sema'nın İmparatorluğun en özgür yaşayanları olduklarına ilişkin yorumu mu dikkate alınmalıydı? Eserleri ele alınan yazarlardan her biri anılarını kendi yansız gözlemlerine dayanarak biçimlendirdiğini iddia edecek olsa da, kentin resmedildiği metinlerinde buna benzer çok sayıda çelişkili düşünce ve yoruma rastlanmaktadır.

Bunun yanı sıra, klasik antik döneme tutkun yazarlardan Edward Raczyński ve Ahmet Midhat'ın İstanbul'a ilişkin tarihsel bilgilere ve kenti kuşatan antik unsurlara odaklanmış, anlatımlarındaki şairane ve coşkun üslupla ayırt edilen Jan Gnatowski ve Abdülhak Şinasi Hisar'ın ise karşılarına çıkan her bir ayrıntıyı yüceltme, idealize etme ve ona şiirsel bir anlam yükleme eğiliminde olduğu göze çarpmaktadır. Eserde müşkülpesentlik özelliğiyle bilinen Karol Niedziałkowski'nin İstanbul'u tasvir ederken sarf ettiği "*Birbirine daha az benzer, daha çeşitli tepelerle donatılmış, uçurumlarla iç içe geçmiş, ormanlarla kaplanmış, kasaba ve köyleri daha düzenli biçimlenmiş olsaydı, Boğaz hakikatten de çok güzel olurdu*"¹ şeklindeki sözleri dikkat çekicidir.

¹ Filipowska, Sylwia, *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*, Księgarnia Akademicka, Krakov, 2017, s.316

Filipowska, kitabını yazmaya başlamadan önce 19. yüzyıl İstanbul'unun edebi tablosunu yansıtmaya amacıyla gerçekleştireceği araştırmaların türsel, konusal, biçimsel ve niteliksel açıdan birbirinden farklı özellikte ve mümkün olduğunca fazla sayıda kaynaktan yararlanmayı gerektirdiğinin bilincinde olduğunu belirtmiştir. Ancak 19.yüzyılda gerek Polonya gerekse Türk edebiyatında doğrudan ya da dolaylı olarak İstanbul ile bağlantılı oldukça fazla sayıda anı metninin ortaya çıkmış olduğu gerçeğiyle yüzleşince, bu kaynaklar üzerinde belli ölçütler doğrultusunda sınırlama yapma yoluna gitmiştir. Bu nedenle içerisinde pek çok makalenin yer aldığı seri yayınları, el yazmalarını ve yanı sıra Arap dilinde kaleme alınmış yazıları elemiş, incelemelerini yalnızca Türkçe ve Lehçe yazılmış basılı kitaplar üzerinde gerçekleştirmiştir. Bu şekilde bir kaynakça sınırlandırılması yapılmasının ardından geriye üzerinde inceleme yapılacak 39 Lehçe ve 35 Türkçe kitap kalmıştır. Çalışma kapsamında eserleri incelenmiş edebiyat dünyasının büyük isimleri arasında Adam Mickiewicz, Henryk Sienkiewicz, Maurycy Mann, Teodor Tomasz Jeż, Ahmed Midhat, Muallim Naci, Halit Ziya Uşaklıgil, Abdülhak Şinasi Hisar bulunmaktadır. Manswet Henryk Aulich, Antoni Waśniewski, Adam Michałowski, Henryk Bartsch, Mehmet Tefik, Naciye Neyyal Biren, Leyla Saz ve Ahmet Semiz Mümtaz gibi edebiyat dünyasında nispeten az tanınan yazarların eserleri de değerlendirilmeye alınmıştır. Kaynak metinlerin türsel çokluğu ve yazarlarının farklı toplumsal sınıflardan gelmiş olması konuyu farklı düşünce ve bakış açıları doğrultusunda inceleme olanağı vermiştir.

Filipowska'nın bu kitabı beş ana bölümden oluşmaktadır. "*Neden İstanbul?*" başlıklı ilk bölümde yazar, kendisini 19.yüzyıl İstanbul'unu konu almaya yönlendiren etkenleri açıklamıştır. Söz konusu dönemde Polonyalı gezginlerin seyahat etmek için İstanbul'u seçmelerinin başlıca nedenlerini kentin Kutsal Topraklara giden yolda geçiş noktası olması, siyasi göçler, ulusal bağımsızlık hareketleri, antik çağdan kalan tarihi kalıntılara ulaşmak, Doğunun gizemli atmosferiyle buluşmak ve diğer turistik amaçlar olarak belirlemiştir. Türk yazarların ise İstanbul konusunu tamamen aidiyet duygusu etkisiyle ele aldıklarını öne sürmüştür. Filipowska, gezginlerin İstanbul'a farklı motivasyonlar doğrultusunda gelmiş olmalarının kent gerçekliğini algılamalarındaki etkisi üzerinde düşündürmek istemiştir okuyucusunu.

İstanbul'a İlişkin İlk İzlenimler başlıklı ikinci bölümde yazar, Polonyalı gezginlerle Türk gezginlerin anılarını birbirinden ayrı kategorilerde incelemiştir. Polonyalı yazarların genellikle gezi gözlemlerine yer verdikleri günlük, röportaj ve mektup türündeki anı yazılarında, kentin daha çok tarihsel ve mimari özellikleriyle abartılı bir biçimde tasvir edildiği belirtilmiştir. Türk yazarlar ise daha çok dönemin toplumsal yapısına ilişkin bakış açılarını yansıtmışlardır. Öncelikle dilsel bariyer nedeniyle İstanbul'u ziyaret eden Polonyalı bir gezginin toplumsal- geleneksel incelemelere nispeten uzak kalıp kentin

görsel boyutuna odaklanmış olması şaşırtıcı değildir. Polonyalı yazarların anı eserlerini kaleme alırken seçtikleri hedef kitlenin beklentileri ve kültürel alt yapısı doğrultusunda hareket etmiş olma olasılıkları da yüksektir. Türk yazarlar çocukluk anılarından beslenerek idealize edilmiş bir İstanbul tasviri gerçekleştirmiş, geniş bir zaman yelpazesi üzerinde kentte meydana gelen değişimleri vurgulamışlardır. Polonyalı yazarlar ise kentin anlık görüntüsünü aktarmışlardır.

Kent Alanı başlıklı üçüncü bölümde Tarihsel Konstantinopolis, Galata ve Pera, Üsküdar, Boğaz, Prens Adaları gibi İstanbul'un halka açık alanlarının en göze çarpan unsurları anlatılmıştır. Türk yazarların anıları okuyucuya turistler için ulaşılması pek mümkün olmayan halktan insanlara ait evleri, hatta Sultan II. Abdülhamit'in haremını tanıma fırsatı verir. Bu bölümde Türk ve Polonyalı yazarların tasvirleri birbirini tamamlamak suretiyle İstanbul'un doğal, kültürel ve geleneksel özelliklerine ilişkin zengin bir tablo sunar. Kitapta aynı kültürel kimliğe ait yazarlar tarafından kaleme alınmış metinlerdeki benzerliklere dikkat çekilmiştir. 19. yüzyıl İstanbul'una ilişkin Polonyalı yazarların yorumlarında *hayranlık* ve *tiksinti* şeklinde birbirine kaşıt iki duygunun varlığından söz edilmiştir. Kentin dıştan görüntüsünün uyandırdığı hayranlık duygusu çoğunlukla bakımsız ve kirli olarak nitelendirilen cadde ve sokaklarında yapılan gezintinin ardından yerini düş kırıklığına bırakmaktadır. Gezgincilerden her birinin İstanbul'a yaklaşırken kente ait ilgilerini çeken unsurlar aynı olmuştur: Boğaz, kayıklar, kıyı evleri, saraylar, bahçeler, serviler, minareler, kubbeler, caddeler, köpekler. Türk yazarlar tarafından yazılmış olan metinler de birbirine benzerlik gösterir. İstanbul temasının işlendiği Türkçe metinlerin ortak paydasında yer alan unsurların başında "aile evi" bulunur. Çoğunlukla bu evin bulunduğu mahalle ve binanın özellikleri betimlenir. Söz konusu betimlemeler yazarların çocukluk anılarını, dolayısıyla geçmişe bakışları eşliğinde zihinlerinde biçimlenmiş 19. yüzyıl İstanbul'unu resmeder.

Kent Halkı başlıklı dördüncü bölümde İstanbul'da Türkler, Yunanlılar, Ermeniler, Yahudiler ve Avrupalılar gibi farklı milletler ve temelde Müslüman olmak üzere, Katolik ve Ortodoks Hıristiyan gibi farklı dinlerden insanların bir arada yaşamakta olduklarından söz etmiş, halkın gelenek ve göreneklerini, çalışma ve dinlenme tarzlarına yer vermiştir. Polonyalı yazarların söz konusu dönemde nüfusu yaklaşık altı yüz bin ile bir milyon arasında olan kent yaşayanlarını milli ve dini kökenleri, Türk yazarların ise bireysel özellikleri ve komşu ya da tebaa biçiminde ait oldukları toplumsal sınıf doğrultusunda tanımladığı saptanmıştır.

İstanbul'a Veda başlıklı beşinci bölümde gezginlerin İstanbul'dan ayrılırken hissettikleri duygular ve seyahat deneyimlerinin sonunda edinmiş oldukları izlenimlerin özeti aktarılmıştır.

Filipowska'nın "Polonya ve Türk Anı Edebiyatında 19. Yüzyıl İstanbul Portresi" adlı bu eserinde yazarların bireysel fikirlerine tesir eden unsurlardansa, algılarının ortak paydasına odaklanmayı yeğlediği söylenmelidir. Polonyalı ve Türk yazarların İstanbul betimlemelerinde öne çıkardıkları unsurlar birbirinden farklı olsa da kentin edebi tablosu her iki anlatıcı grubunun kaleminde ortak bir paydada buluşmayı başarmıştır. İstanbul'un edebi tablosu birbirinden farklı yaklaşımlar, düşünceler ve stereotipler doğrultusunda biçimlendirilmiş olsa da, tüm bunlara ilham veren kentin bağımsız ve özgün dili olmuştur.

Türk Dili ve Edebiyatı ve Leh Dili ve Edebiyatı bilim dallarının her ikisinde de uzmanlığı olması Filipowska'nın gerek Polonyalı gerekse Türk yazarlar tarafından kaleme alınmış 19. yüzyıl İstanbul'una ilişkin anı metinlerini yetkin bir biçimde incelemesini sağlamış, böylelikle bu eseri aracılığıyla Polonyalı okurların çağlar boyunca türlü uygarlıklar, kültürler, dinlere ve dillere ev sahipliği yapmış olan İstanbul'u özellikle de Türk gelenek ve görenekleri bağlamında tanımalarına olanak vermiştir.

Andrew Krasnozhan, *Fortresses and cities of the North-Western Black Sea Region (15th – 18th c.)*, Odessa: Publishing house «Chornomorja», 2018. – 312 p.: 206 il.

Oleksandr Sereda
(*İstanbul Üniversitesi*)

The monograph of the Ukrainian historian, a specialist in the fortification of the North-Western Black Sea Region in the Middle Ages and the New Age, Andrew Krasnozhan, was published in 2018 in Odessa (Ukraine). The book is: «Fortresses and cities of the North-Western Black Sea Region (15th – 18th c.)». It was edited by the Publishing house «Chornomorja», 2018. – 312 p.: 206 il.

In the study of Andrew Krasnozhan the northern Black Sea Region lands in the XV-XVIII centuries appears as a land, which was characterized by high ethnic diversity in the population. During the IV-th century the region had a number of developed, relatively large cities. Moreover, the population density only increased from the XV-th to the XVIII-th century. If at the first stage the researcher allocates only two large cities on the territory between the Southern Bug and the Danube, then the last one already has almost ten. It completely destroys the myth of the underdevelopment of the region during the Ottoman rule and the late Middle Ages, which was enshrined in Russian and Soviet historiography.

In his work the author solves the main problem with the use of conceptually new methodological principles. The lack of a reliable source (primarily documentary) base for determining the dates of the fortresses of the region and their placement in a certain historical context, made the author invent and apply a typological and comparative analysis of the preserved fortresses – for their constructive and planning features, and long-ruined – by the iconographic and cartographic sources. The built-up typology of the studied monuments gives the author the opportunity to determine their chronology. This is a long-standing methodological principle used in the study of material culture, mainly in archaeological science. However, Andrew Krasnozhan uses it to solve historical problems in relation to the architectural monuments of the North-West Black Sea.

As a result, at the intersection of the historical epochs and neighboring state formations, the author opens the structure of stages of the development of fortifications from the archaic Western European model of castle architecture, to modernized bastion fortifications with advanced for its time constructive elements. This influence begins from the Armenian, Hussites, Transylvanian and Byzantine military-architectural medieval traditions, to the bastion fortifications of the French school of fortification of the New Time, which were discovered by the author on the examples of the fortresses considered by them, and are tied to the historical context, chronologically and typologically structured. Of course, this is the main innovative idea of the published work.

It is noteworthy of attract by the author of a number of little-known sources: from the epigraphic data of the building plates, to the cartography of Turkish, Russian, Romanian and Ukrainian archives.

So, the construction of the fortresses of the Northwest Black Sea region is represented by the researcher as a kind of historical relay: the stone walls gradually expanded in time and space, turning into modified defense complexes thanks to the efforts of the most significant ethnopolitical players in this medieval region, depending on the challenges of certain military and political realities.

Thus, the monograph of Andrew Krasnozhan is outside the traditional perception of the evolution of the development of the fortresses of the region, however - in the context of general scientific regulations on fortification. In his conclusions author relies on the data of his own field historical and architectural researches, analysis of historical and contemporary plans, reports of engineers and evidence of historical and archaeological sources. The conceptual and methodological approach of the author to the old and well-known scientific problems in the history of medieval defense complexes and cities of the region is essentially new in the published work.

Unfortunately, this does not exclude some disadvantages in the content of the dissertation itself. For example, a historiographical review appears to be somewhat disordered in terms of chronology. The history of Cossack hikes in the fortress studied by the author is considered sketchy. The history of some small fortresses on the right bank of the Dnieper lower reaches (Tyaginka, Kizkerman, etc.), as well as some of the small fortresses of the Lower Danube (for example, Reni), is slightly covered. However, the source base on these fortresses is still remains extremely scarce.

However, these remarks do not substantially affect to the main conclusions of the author's work. In general, Andrew Krasnozhan demonstrated his scientific ability to find new primary sources and to methodically correctly introduce them to scientific circulation, as well as to set scientific problems and consistently solve them using methodological principles at the conceptual level. All this allows us to positively evaluate the monograph «Fortresses and cities of the North-Western Black Sea Region (15th – 18th c.)». All of this allows us to positively evaluate the monograph that will be useful to a wide range of Ukrainian and foreign experts in the field of fortification, epigraphy, history of the Ottoman Empire and Ukraine.

Hasan Fırat Diker, *Ayasofya ve Onarımları*, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016, 367 s.

Vusala Aghayeva
(*Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi*)

Mimar ve aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi öğretim üyesi Doç. Dr. Hasan Fırat Diker'in 'Ayasofya ve Onarımları' adlı kitabı 2016 yılında Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınlarından 367 sayfa olarak yayımlanmıştır.

Hasan Fırat Diker tarafından yayıma hazırlanan bu eser, sanat tarihinin önemli bir yapısı olan Ayasofya'nın bugüne kadar geçirdiği çeşitli onarımları kronolojik şekilde bizlere sunarak teknik açıdan Ayasofya'nın yapısında tespit edilebilen değişiklikleri, özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki onarımlarla ilgili arşiv belgelerine dayanarak bilinmeyen birçok önemli noktayı aydınlığa kavuşturan önemli bir kaynaktır.

Külliyesiyle birlikte Ayasofya'nın, 6.yüzyıldan itibaren önce kilise, sonra cami ve ardından da müze olarak kullanımı, pek çok tarihi ve önemli olaylara sahne olmasına, beraberinde yapısal değişimler yaşamasına neden olmuştur. Tarih boyunca bu değişimleri, farklı dillerde ve çeşitli şekillerde açıklayan kaynaklar gereken ilgiyi henüz görmemektedir. Diker'e göre görsel ve yazılı belgelerin yeterince irdelenmemesi, Ayasofya'nın mimari kurgusunu okumayı zorlaştırmaktadır. Genelde farklı kültür varlıklarında da yapıldığı gibi, sonuçlara bakılarak çıkarılan teşhisler Ayasofya için de uygulanarak tarihi derinlikten yoksun, yüzeysel bilgilerle donatılmış sınırlı bilgiler sunulmasına yol açmıştır.

Çalışmanın gaye ve maksadı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır; burada amaç sanat ve mimarlık tarihi boyunca Ayasofya'nın hangi önem ve özelliklere sahip olduğunu daha önce de defalarca yapıldığı gibi vurgulamak ve ikinci kaynakları tartışmak değildir, elde edilen belge, veri ve gözlem çerçevesinde yapılan onarımlar, Ayasofya'nın külliye olarak bütünündeki değişimleri araştırarak yeni bulguların onarım istek ve mantığına uygunluğunu sorgulamak ve ileride yapılacak Ayasofya restorasyonları için ışık tutacak kaynak oluşturmaktır.

Kitap kapsamındaki metinler, öncelikle birinci dereceden kaynak niteliği teşkil eden yazma eserler ile, belgelerden alıntılar doğrultusunda şekillendirilmiş ve derlenen bu veriler karşılaştırmalı olarak tartışılıp yorumlanmıştır.

Bu çalışmanın belgelere bakılarak irdelenmesi, hem daha objektif bir araştırma hazırlama, hem de şimdiye kadar yazılanları içerik ve metodoloji yönünden daha da genişletme maksadıdır.

Ayasofya'nın Erken Tarihçesinin betimlendiği kitabın ilk bölümünde, gerek çağdaş verilerden, gerekse de Osmanlı yazılarında ifade bulmuş rivayetlerden yararlanılarak, tarihte üç kez inşa edilmiş Ayasofya kilisesinin inşa süreçlerine değinilmiştir.

Yazar, Ayasofya'nın üçüncü yapılanmasından bu yana, deprem ve yangın gibi doğal afetler, Latin işgali ve İstanbul'un fethi sırasında geçirdiği dönüşümlerle mevcut durumu anlamak ve korumak adına ileriye dönük müdahalelerde bulunmak için yapının geçirdiği değişimlerin kronolojik olarak ele alınması gerektiğine inanmaktadır.

6.yüzyıldan 15.yüzyıla kadar kilise olarak kullanıldığı dönemde geçirdiği dönüşüm ve onarımlar, kitabın *Ayasofya Kilisesi Onarımları* adlı bölümde araştırmalar üzerinden kişisel gözlemlere de yer verilerek tartışılmaya açılmıştır. Burada okurlar ilk yapılaşmalar ve erken onarımlardan başlayarak İstanbul'un fethine kadar Ayasofya'nın geçirdiği evrelere aşına olmaktadır.

Kitapta, Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, İstanbul'un tarihini bilen Rumların, Frenklerin, ruhbanların ve patriklerin bir araya gelmesini emrederek, İstanbul'daki binaların kimler tarafından yapıldığını ve kimlerin bu şehirde hükümlerlik sürdürdüğünü öğrenmek istediği belirtilir. Fatih, Ayasofya'ya ait kitapları getirterek rahiplerin yardımıyla bunları Türkçeye tercüme ettirir ve Ayasofya'nın kaç kere harap olup onarıldığını öğrenmiş olur.

Osmanlı döneminde Ayasofya Camii adlı bölümde yazar, kullanım biçimi fetihten sonra değişen ve artık bir Osmanlı Külliyesine dönüşmeye başlayan Ayasofya'nın bu dönemde hükümdarlar tarafından yürütülen yapısal eklentiler bağlamında göze çarpan faaliyetlerinden bahsetmektedir. Birbirini takip eden dönemler boyunca Ayasofya yeni Osmanlı yapılarıyla donatılmış, en yoğun imar faaliyetleri Fatih Sultan Mehmet (hd 1451-1481), II. Beyazıt (hd 1481-1512), II. Selim (hd 1566-1574), III. Murat (hd 1574-1595), I. Ahmet (hd 1603-1617), III. Ahmet (hd 1703-1730), I. Mahmud (hd 1730-1754), II. Mahmud (hd 1808-1839), Abdülmecid (hd 1839-1861) ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) dönemlerinde yaşanmış olup, sırasıyla medrese, minareler, türbeler, abdesthane, şadırvan, sıbyan mektebi, kütüphane, imaret, hünkar mahfeli, hünkar sofası ve muvakkithanenin külliye eklendiği belirtilmektedir.

Kitabın *Fossati Onarımları* adlı bölümünde Diker, Sultan Abdülmecid döneminde Ayasofya'da restorasyon ve iç dekorasyon çalışmaları yürüten Fossati kardeşlerin burada yaptığı değişikliklerden bahsetmektedir. 1836'da Rus Çarlığı tarafından Peterburg'da saray mimarlığı görevine getirilen Gaspere T. Fossati (1809-1883), 1837 yılında Çar Nikolay tarafından İstanbul'daki Rus Elçilik binasının yapımıyla görevlendirilmiş, 20 yıldan fazla İstanbul'da kalmış ve çalışma hayatının en verimli yıllarını burada geçirmiştir. Bu süre zarfında İstanbul'da yaşayan ve kendisi gibi mimar olan kardeşi Giuseppe Fossati (1822-1891) de kendisine yardımcı olmuştur. Onarımlar nedeniyle cami, 1847-1849 yılları arasında ibadete kapatılmış, bu onarımların o güne değin yapılan onarımlarla kıyaslanamayacak kadar büyük olduğu belirtilmiştir.

Diker, kendi araştırmasında pek çok yönüyle irdelemeye çalıştığı Fossati onarımlarının halen Ayasofya mozaik konservasyon ve restorasyon onarımla-

rında etkisini devam ettirdiğini iddia ederken, Gaspare Fossati'nin sadece Ayasofya'nın ana kubbesi altındaki Serafim meleklerinin yüzlerini değil Ayasofya'nın Klasik Osmanlı görünümünü de yaptığı mevcut dekorasyonla örttüğünü belirtir.

Diker, yüzünün açılmasına vesile olan mozaik serafim figürünün, yüzünü örten sıva ile maskesinin kaldırılmasının, Ayasofya'nın gizlenmiş doğu Roma izlerini ortaya çıkarmak açısından önemli bir atılım olduğunu vurgulamaktadır.

Kitabın *Son Dönem Osmanlı Onarımları* bölümünde yazar, kullandığı kaynaklara dayanarak 1847'den 1911'e kadar süren 64 yıllık süreçte yapılmış Ayasofya onarımlarında çok sistematik bir yöntemin izlenemediğini, bazı onarımların sık sık tekrarlanmasına rağmen çok sağlıklı çözümlerin üretilmediğini, hatta yerine göre israfa bile gidildiğini, fakat Avrupa menşeli yaklaşımlardan da vazgeçilemediğini bizlere göstermektedir. Kitapta yakalanabilen ayrıntılar arasında, Osmanlı Devleti'nin hem ekonomik, hem de siyasi olarak en sıkıntılı zamanlarında bile Ayasofya onarımları için hiçbir fedakarlıktan kaçınılmadığı, yabancı ülke esnaf ve işçisine borçlanmak pahasına onarımlara devam edildiği ve Ayasofya'ya karşı hep duyarlı davranmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönem onarımlarda en çok dikkat çeken hususlardan biri, Ayasofya Külliyesi'nin altyapı sorunlarıyla ilgili çalışmalar olduğu görülmektedir. Bunda kuşkusuz, Ayasofya'nın bir külliye olarak kullanımından kaynaklanan su ihtiyacı ile atık su tahliyesine yönelik faaliyetlerin payı olduğu vurgulanmaktadır.

Cumhuriyetin İlk Yıllarından 1950'ye dek Ayasofya Onarımları bölümünde Ayasofya onarımlarının, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devlet tarafından en üst düzeyde değerlendirildiğini görmekteyiz. Cumhuriyet döneminde alınmış kararname, Ayasofya'nın müzeleştirilmesi için atılmış en önemli adım olarak kabul edilebilse de, yapısal güçlendirme adına herhangi bir girişimde bulunulmadığına değinilmektedir.

Müzeleşmeden günümüze kadar yapılan onarımlarla ilgili kitabın son kısmında, resmi evraklar kronolojik şekilde yıllara ayrılarak açıklayıcı bilgiler sunulmaktadır.

Diker'e göre Ayasofya'nın kilise olarak inşa edilip kullanıldığı Bizans evreleri kadar, camileştirilerek varlığını sürdürdüğü Osmanlı dönemlerinin de gerektirdiği ilgiyi görmesi ve titizlikle irdelenmesi gerekmektedir. Ayasofya'yı cami ya da kilise olarak kabul edenlerin tarihi inanç yapısı algısını besleyecek her yeni bilgi ve bulgunun, bizlere onun varlığının ne kadar değerli ve korunmasının da ne kadar önemli olduğunu göstereceği değerlendirmesiyle kitap sona ermektedir.

Ayasofya'nın yapıldığı tarihten itibaren geçirmiş olduğu çeşitli onarımları kronolojik olarak araştırmacılara sunan kitap, kaynak niteliğinde olup, oldukça değerli bir çalışmadır. Yazar tarafından kitap adının 'Ayasofya ve Onarımları' olarak tercih edilmesinin Ayasofya'da bundan sonra yapılacak müdahalelerin

onarımdan öte restorasyon titizliğiyle ele alınma temennisiyle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.

Tarihçiler tarafından 'dünyanın 8. harikası' olarak nitelendirilen, İstanbul'un en önemli simgesi olarak kabul edilen Ayasofya ile ilgili mevcut çalışma saygın bir rehber olarak görülmeyi hak etmektedir.